

Koken in Oorlogstijd

De Nederlandse eetcultuur gedurende de jaren 1940-1945

Prof. Dr. M.L.J.C. Schrover

Masterscriptie

Cities, Migration and Global Interdependence

Woorden: 15904

Inleverdatum: 20-4-2021

E.M. Visser

S1555308

Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Inleiding	3.
Hoofdstuk 1: Interbellum	15.
Hoofdstuk 2: Het Nationaal Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd	20.
Hoofdstuk 3: Eetcultuur in Nederland	24.
Hoofdstuk 4: Oorlogssituatie in Nederland	37.
Conclusie	46.
Literatuurlijst	48.

Inleiding

Mijn grootouders hebben het soms nog over de oorlog: over de kogelgaten die nog te zien zijn in de muur, over de ‘moffen’ en natuurlijk over het eten. Mijn grootvader kan tot op de dag van vandaag moeilijk brood weggooiden, omdat een boterham met beleg tijdens de bezetting een speciale maaltijd was. Het zit er zo diep in dat hij liever brood met een beetje schimmel eet dan dat hij het weggooid. Ze zijn erg tegen het verspillen of weggooiden van eten, want ‘wij hebben de oorlog nog meegemaakt.’

Mijn grootouders woonden allebei gedurende de oorlog in Alblasterdam, een dorp in de buurt van Rotterdam. Ondanks dat ze, naar eigen zeggen, geen ‘hele erge honger’ hebben geleden in Alblasterdam, is de associatie met honger en de oorlog alom aanwezig. Mijn onderzoek gaat in op de eetgewoontes en het alledaagse gebruik van voedsel in Nederland gedurende de Tweede Wereldoorlog, waarnaar nog maar weinig onderzoek is gedaan. De eerdere onderzoeken naar voedsel in oorlogstijd richten zich op de voedselvoorzieningen en -distributies en minder op het dagelijkse gebruik van voedsel. Dit laat een opmerkelijk gat achter in de geschiedenis van de eetcultuur in Nederland, aangezien de kijk van de bevolking mist in deze onderzoeken. Om deze kant toe te voegen aan de historiografie, gaat dit onderzoek over de vraag hoe de Nederlandse bevolking de rol van voedsel in de oorlogsjaren ervoer. De hoofdvraag is ‘Waarom is de Nederlandse oorlogservaring zo sterk verbonden met voedsel?’

Historicus Loe de Jong heeft een beeld geschetst in zijn boekenreeks *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van een leeggeplunderd Nederland waar de Duitse bezetter profiteerde van de arme Nederlandse bevolking: ‘Wat zij (De Duitse militairen) aan voedsel nodig hadden, moest door de Nederlandse instanties steeds afgeleverd worden vóór de eigen bevolking aan de beurt kwam.’¹ Daarnaast is er Gerard Trienekens' onderzoek *Tussen ons volk en de honger: de voedselvoorziening, 1940-1945* wat een hoop los maakte ten tijde van de publicatie in 1985 omdat hij concludeerde dat tot 1944 de gezondheid van de bevolking in Nederland niet significant slechter was dan voor de oorlog aangezien er geen ernstige voedseltekorten waren door het ingrijpen van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd.² Dit ging in tegen het beeld zoals dat was geschetst door Loe de Jong, en klaarblijkelijk – gezien de reacties – ook tegen hoe veel mensen het zich herinnerden. Naar

---

¹ L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4: mei '40-maart '41* (Den Haag, 1972) 120.

² G.M.T Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht, 1985) 4.

aanleiding van zijn onderzoek kreeg Trienekens boze brieven. Een non schreef dat Trienekens ‘niet het recht [had] om conclusies te trekken over hun ervaringen in de oorlog’.³

Ingrid de Zwarte stelt in haar boek *De Hongerwinter* dat de Nederlanders door Hitler werden gezien als ‘onderdeel van het Germaanse volk’. Hitler gaf expliciete orders dat de Nederlanders niet anders behandeld mochten worden dan de Duitsers.⁴ In het boek *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe* wordt er gesteld dat ‘the problem of food became acute on the continent’, maar dat Nederland en Denemarken hierop een uitzondering waren aangezien de Duitsers zich niet bemoeiden met de voedselregulering in deze landen vanwege de al bestaande strakke regulering.⁵ Hein Klemann haakte in op Trienekens onderzoek en de uitzonderingspositie van Nederland: hij deed onderzoek naar de industriële productie in Nederland en kwam tot de conclusie dat Nederland er niet op achteruitging, maar juist het eerste jaar een economische groei doormaakte. Hij ontdekte wel dat na 1942 deze groei afnam, wat te wijten was aan de veranderde houding van de Duitse bezetter en de groeiende vijandigheid van de Nederlanders.⁶

Historici zijn het oneens over het trekken van harde conclusies over eetgewoontes in de geschiedenis. Velen vinden dat er te veel nadruk wordt gelegd op het belang van de rol van voedsel omdat het moeilijk is algemene conclusies te trekken. Peter Scholliers duidt in zijn werk een tweestrijd aan: hoewel eetgewoontes nationale rituelen kunnen schetsen, kunnen historici er niet teveel waarde aan hechten aangezien elk huishouden anders is. De nationale uitkomst hoeft niet overeen te komen met individuele acties.⁷ Het artikel *Diet and modernization in the Netherlands* van Wintle gaat verder op de stelling van Scholliers en stelt dat sommige aannames ‘sometimes verge on the hyperbolic’.⁸ Beide auteurs benadrukken dat er tussen statistieken van eetgewoontes en de daadwerkelijke eetgewoontes een gat zit. Dit houdt in dat de voedselvoorschriften niet gevolgd werden, maar dat de burgers zelf invulden wat ze aten. Ze hadden rantsoenen, maar die konden worden aangevuld met vlees dat ze kregen door ruilhandel met boeren of groenten uit eigen tuin. Dit komt niet terug in de statistieken, waardoor de eetgewoontes incorrect worden weergegeven. Om het gat tussen de voorschriften

---

³ G.M.T Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd, 1940-1945* (Utrecht, 1995) 11.

⁴ I. De Zwarte, *De Hongerwinter* (Amsterdam, 2019) 15.

⁵ R. Gildea, *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe* (Oxford, 2006) 22.

⁶ H.A.M. Klemann, ‘Did the German Occupation (1940-1945) ruin Dutch Industry?’ in *Contemporary European History* 17 (4) (2008) 457-481.

⁷ P. Scholliers, ‘Meals, Food Narratives and Sentiments of Belonging in the Past and Present’ in *Food, Drink and Identity: Cooking, Eating and Drinking in Europe since the Middle Ages* (2001) 10-11.

⁸ M. Wintle, ‘Diet and Modernization in the Netherlands during the nineteenth and early twentieth centuries’ in *European Studies* 22 (2006) 53-84, aldaar 65.

en de eetgewoontes in mijn onderzoek te vullen heb ik gebruik gemaakt van verschillende onderzoeksmethodes zodat er een goed beeld gevormd kan worden van de dagelijkse maaltijden gedurende de oorlog.

De meeste onderzoeken over eetculturen zijn gericht op de Verenigde Staten of Europa in het geheel. Trienekens en De Zwarte richten zich op Nederland en hebben aangetoond, zoals gezegd, dat er in de eerste jaren nog wel genoeg voedsel was door het ingrijpen van de overheid, met name het Rijksbureau van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd.⁹ Trienekens heeft met zijn werk een nieuwe visie in de geschiedschrijving geïntroduceerd waar historici, met name de Klemann en de Zwarte, op hebben ingehaakt. Mijn onderzoek gaat uit van hun bevindingen en de uitzonderingspositie van Nederland gedurende de oorlogsjaren. Met behulp van deze visie wordt er onderzocht welke rol voedsel in het dagelijks leven van de gewone burgers speelde tijdens de oorlogsjaren.

Theorie

Het verband tussen de oorlog en voedsel kan op meerdere manieren verklaard worden, aangezien de Nederlandse identiteit in verschillende opzichten is verbonden met de eetcultuur. Voedsel was noodzakelijk om te overleven, maar er wordt verondersteld, door auteurs die hieronder worden besproken, dat het ook een symbolische rol in de samenleving vervult. Deze symbolische rol kan een afspiegeling zijn van de oorlogscultuur, dit wordt verder uitgediept in mijn onderzoek.

Het verband tussen eetgewoontes en cultuur is een vaak voorkomende manier van onderzoek doen bij historici:

‘Food thus entwines intimately with much that makes a culture unique, binding taste and satiety to group loyalties. Eating habits both symbolize and mark the boundaries of cultures. Scholars and ordinary people alike have long seen food habits, both positively and negatively, as concrete symbols of human culture and identity.’¹⁰

---

⁹ Tussen 1937 en 1940 werd was de naam ‘Rijksbureau voor de Voorbereiding van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd’ gebruikt. Na de bezetting in 1940 werd de naam veranderd naar ‘Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd’. In dit onderzoek wordt het ‘Rijksbureau’ gebruikt.

¹⁰ D. R. Gabaccia, *We Are What We Eat: ethnic food and the making of Americans* (Cambridge, 1998) 8.

Donna Gabaccia beschrijft hiermee de sterke verankering van voedsel in de samenleving. Deze theorie kan in de oorlog een grote rol hebben gespeeld.

Als iemand vraagt wat typisch Nederlands is, is de reactie vaak ‘haring met uitjes’ of ‘stampot’.¹¹ Deze gerechten zijn verweven met onze nationale cultuur en we hebben een sterke affiniteit met deze gerechten. DeSoucey heeft dit verband tussen voedsel en cultuur ‘gastronationalisme’ genoemd. Gastronationalisme houdt in dat voedselconsumptie verbonden is met de nationale gevoelens. Een voorbeeld is het Franse gerecht foie gras. Dit gerecht bestaat uit de vette lever van een eend of gans, waarbij het dier geforceerd gevoed wordt. Veel dierenactivisten vinden dat dit gerecht daarom verboden moet worden, maar in 2005 werd na een sterke lobby het gerecht een beschermd onderdeel gemaakt van het culturele en gastronomische erfgoed van Frankrijk.¹² Voedsel heeft sociale en culturele waarden in de samenleving, waardoor deze vorm van ‘voedsel-nationalisme’ opkomt.¹³

Voedsel vervult eveneens een symbolische rol, zoals het uitdrukken van nationaliteiten.¹⁴ In dit onderzoek ligt hier de nadruk op, en het concept van gastronationalisme wordt gebruikt om te onderzoeken of het Nederlandse eten nationalistische gevoelens oproept in de Tweede Wereldoorlog. Nederland was immers een bezet land en er was weerstand tegen de Duitse bezetter. De voorkeur van bepaalde soorten ‘Nederlands’ eten boven andere gerechten kan een zelfde soort protest zijn. De eerste hypothese haakt in op het concept van gastronationalisme: is er een verband tussen Nederlands voedsel en verzet van het Nederlandse volk? Nederland was zijn autonomie kwijt en was vijf jaar lang een bezet land: dit moet een gevoel van onmacht hebben gegeven bij de burgers. Er kunnen hier verschillende manieren van verzet bij zijn komen kijken, maar in *Food on the home front, food on the warfront* wordt specifiek voedselkeuze als een verzetsvorm beschreven. Tunc en Babic stellen dat ‘Food has served as points of contention between war-torn nations, with Hershey Bars and Coca Cola functioning first as soft power cultural ‘envoys of peace’.¹⁵ In de Verenigde Staten werden producten zoals Coca-Cola gezien als ‘bevrijdend’ omdat het bij de Amerikaanse identiteit hoorde en dus automatisch tegen het Duitse leger was. Ook werden er verschillende eigen

---

¹¹ A. Vrints, ‘‘Alles is van ons’ Anonieme brieven over de voedselvoorziening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog’ in *BMGN: Low Countries Historical Review* 126 (3) (2011) 25-51, aldaar 34

¹² M. DeSoucey, ‘Gastronationalism: Food Traditions and Authenticity Politics in the European Union’ in *American Sociological Review* 75 (3) (2010) 432-455, aldaar 444.

¹³ Vrints, ‘Alles is van ons’, 34.

¹⁴ DeSoucey, ‘Gastronationalism: Food Traditions and Authenticity Politics in the European Union’, 433.

¹⁵ T.E. Tunc en A.A. Babic, ‘Food on the home front, food on the warfront: World War II and the American Diet’ in *Food and Foodways* 25 (2017) 101-106, aldaar 102.

producten ontwikkeld, want ‘patriotic Americans refused to consume German beer.’¹⁶ In Nederland was dit minder gangbaar omdat mensen minder keuze hadden met betrekking tot wat ze aten. Desalniettemin zijn er andere manieren waarop voedsel nationalistische gevoelens kon oproepen. In dit onderzoek worden deze manieren bekeken.

In *Food Heritage and Nationalism in Europe* wordt de connectie tussen voedsel en nationalistische gevoelens gedefinieerd als een combinatie van geografische, historische en culturele aspecten die met elkaar verbonden zijn door de lokale of nationale gerechten. Hierbij komt de geschiedenis van de bereidingswijze, de oorsprong van het product en de culinaire traditie kijken. Deze onderdelen zorgen voor de afbakening van de cultuur en de eetgewoontes en dus de verbintenis met nationale gevoelens.¹⁷ De grenzen van cultuur komen tot uiting door te kijken wat er gegeten werd, maar ook door wat er juist niet gegeten werd. In de bundel *Cultuur en migratie* is een hoofdstuk gewijd aan de verschillende eetgewoontes in Nederland en hoe deze verschillende groepen bindt. Hier wordt ook het belang genoemd van wat er juist niet gegeten wordt. ‘Uit het voedsel dat de burgers al dan niet eten, kun je aflezen met welke groep mensen ze zich identificeren.’¹⁸ Dat verschillende eetgewoontes de grenzen aangeven van cultuur is van belang in dit onderzoek, aangezien het een beeld geeft van de identiteit van de Nederlanders.

De tweede hypothese van dit onderzoek gaat meer uit van de rol van voedsel in de privé sfeer. Volgens Mary Douglas is een maaltijd meer dan alleen een eetmoment: het is een sociale situatie met culturele normen en waarden erin vervlochten.¹⁹ Volgens Douglas wordt de dag opgedeeld in verschillende eetmomenten en mensen maken tijd om te eten met elkaar. De waarde die aan deze eetmomenten wordt gehecht geeft aan dat eten wordt gebruikt om iets te vieren.²⁰ Met name in Nederland was er een traditionele indeling van de dag, waar veel Nederlanders zich aan conformeerden.²¹ De keuken was bovendien het voornamelijk het terrein van huisvrouwen, die werden aangemoedigd in tijdschriften en kookboeken om een zo ‘huiselijk’ mogelijke sfeer te creëren.²² Deze huiselijke sfeer werd gecreëerd door de

---

¹⁶ Tunc, en Babic, ‘Food on the home front, food on the warfront, 101.

¹⁷ L. Di Fiore, ‘Heritage and food history. A Critical Assessment’ in: I. Porciani, *Food Heritage and Nationalism in Europe* (Abingdon-on-Thames, 2019) 36.

¹⁸ I. Hoving, H. Dibbits, en M. Schrover (red.), “Verandering van eetcultuur bij migranten” in *Cultuur en migratie in Nederland. Veranderingen van het alledaagse 1950-2000*. (Den Haag, 2005) 87-89, aldaar 88.

¹⁹ M. Douglas, ‘Deciphering a Meal’ in *Daedalus 101* (1) (1972) 61-81, aldaar 61.

²⁰ Ibidem 64-65.

²¹ A.H. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990). Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990) 15.

²² C. Salzman, ‘Continuity and Change in the Culinary History of the Netherlands, 1945-1975’ in *Journal of Contemporary History*, 21 (4) (1986) 605-628, aldaar 607.

verschillende maaltijden die werden opgediend, waarbij het hele gezin aan tafel zat. Mijn hypothese is dat deze eetmomenten belangrijker werden in het dagelijks leven van de Nederlanders tijdens de oorlog, omdat hun wereld kleiner werd. Voedsel kan ook worden gebruikt worden als een sociaal bindmiddel, aangezien er in de oorlog meer moeite moest worden gedaan om een goede maaltijd op tafel te zetten. Iedereen in de familie hielp mee om een maaltijd op tafel te zetten, waardoor de eetcultuur ook een grote rol in nam in het dagelijkse leven.

De derde hypothese gaat nader in op de sociale rol van eten, want naast het belang van de groeiende eenheid in huiselijke kring, groeide ook de sociale eenheid op een hoger niveau. Wintle onderscheidt in zijn stuk over eetculturen in Europa drie verschillende rollen van voedsel als symbool in de samenleving. De eerste stelt voedsel en drinken als materiële goederen die symbool staan voor meer dan enkel cultuur en samenleving, maar ook als een economisch onderdeel: wat je eet is afhankelijk van je economische status. De tweede rol richt zich op het gebruik van voedsel in sociale processen, die verschillen van alledaagse gebruiken tot speciale gelegenheden zoals feestdagen. Tenslotte stelt Wintle dat voedsel en drinken een groeps cultuur en identiteit aangeven, die centraal staat bij verschillende etnische, sociale of nationale afkomst.²³ Deze drie kanten worden in dit onderzoek geanalyseerd om de verschillende kanten van de symbolische rol van voedsel te bestuderen in Nederland. Tenslotte nam in de latere oorlogsjaren het verzet tegen de bezetter toe, waardoor de Nederlandse bevolking meer op elkaar ging leunen. Deze hypothesen stelt dat voedsel niet enkel zorgde voor onderlinge samenhang in de privé sfeer, maar tot een zekere hoogte ook verder ging. Deze ‘sociale zelforganisatie’ zoals De Zwarte het noemt, zorgde voor toenemende burgerparticipatie. Burgers regelden onderling mogelijkheden om elkaar te helpen bij voedseltekorten. Dit varieerde van kleine vormen van hulp tot het organiseren van bijeenkomsten waarbij een hele buurt gevoed kon worden.²⁴

De eerdere hypothesen richten zich op wat er tijdens de oorlog gebeurde, de laatste hypothese gaat over het belang van de ‘collectieve herinnering’ die gevormd is na de oorlog. Voedsel lijkt onlosmakelijk verbonden met deze herinneringen aan de oorlog, wat verklaard kan worden door de Hongerwinter. Ann Rigney definieert de ‘culturele herinnering’ als ‘Een beeld dat gevormd en in stand gehouden wordt door de geschiedenisboeken, maar ook door de

---

²³Wintle, ‘Diet and Modernization in the Netherlands during the nineteenth and early twentieth centuries’, 63

²⁴ De Zwarte, *De Hongerwinter*, 239.

media en door kunstenaars.²⁵ Het overheersende beeld van de oorlogsjaren in Nederland hangt voornamelijk samen met de Hongerwinter. Bovendien is er in de 75 jaar sinds de Hongerwinter in Nederland in veel herdenkingen aandacht besteed aan eten. Foto's van hongerige kinderen, zoals op afbeelding 1, zijn veelal gebruikt om de schaarste aan te geven. Dit maakt dat voedsel van de bevrijder wordt geassocieerd met vrijheid, wat het contrast met het laatste oorlogsjaar heel sterk maakt. In dit onderzoek wordt gekeken welke van deze vier hypothesen het meeste opgeld doet.

Afbeelding 1: Kinderen eten bij een gaarkeuken tijdens de Hongerwinter.

Bron: *Nationaal Archief*, 120-0750

Materiaal en methode

Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van een groot aantal bronnen, namelijk: egodocumenten, dagboeken, memoires, interviews, krantenartikelen en kookboeken.

De belangrijkste bronnen zijn dagboeken en egodocumenten van gewone mensen. Er zijn tweeëndertig dagboekfragmenten en egodocumenten onderzocht, waarvan dertig dagboekfragmenten afkomstig zijn uit een bronuitgave. Deze documenten, geschreven ten tijde van de oorlog, zijn onderzocht om te kijken welke rol voedsel en de restricties speelden in het dagelijkse leven. Veel auteurs van de egodocumenten beschrijven eten en de rol van voedsel met interessante details, zoals waar het voedsel vandaan kwam en waarom ze ervoor kozen om bepaalde maaltijden te bereiden. Deze bronnen staan centraal tijdens dit onderzoek omdat er gekeken wordt naar de gewone mensen in de oorlog.

---

²⁵ E. Kreulen, 'Wat als er geen grootouders meer zijn om over de oorlog te vertellen?' in *Trouw* (4-4-2012)

Een probleem met het gebruiken van egodocumenten is dat het gebonden is aan klasse. De dagboeken zijn voornamelijk geschreven door mensen afkomstig uit de middenklasse, met een paar geschreven stukken van mensen uit de hogere en lagere klassen. Mijn onderzoek bevat hierdoor meer informatie over de oorlogservaringen van de middenklasse. De egodocumenten die in dit onderzoek worden gebruikt zijn voornamelijk van leraren, studenten, dokters en dominees. De dagboekfragmenten zijn geschreven door acht mannen en veertien vrouwen. Dat er meer vrouwen zijn, kan worden verklaard door de inhoud. De stukken zijn geselecteerd op basis van opmerkingen over eetcultuur en de huiselijke sfeer. Dit was in de oorlogsjaren de verantwoordelijkheid van de vrouw en dit verklaart het grotere aantal dagboekfragmenten geschreven door vrouwen. Desalniettemin zijn er ook dagboekfragmenten geselecteerd van mannen die onder meer werkzaam waren als winkelier, kandidaat-notaris of tramconducteur. Dit betekent dat mijn onderzoek de ervaringen van zowel de huisvrouwen als werkende mannen meeneemt, wat zorgt voor een algemener beeld. De stukken zijn geselecteerd op datum en locatie: geschreven tussen 1940-1945 in Nederland.

Naast dagboeken zijn er zes bronnen onderzocht die na de oorlog geschreven zijn. Deze stukken bevatten veel informatie, aangezien ze geschreven zijn aan de hand van oorlogservaringen. In 2020 verschenen in de huidige kranten artikelen over de oorlogservaringen van Nederlandse burgers die de oorlog hebben meegemaakt. Door dit jubileumjaar werd er in de nationale en regionale kranten meer aandacht besteed aan de persoonlijke herinneringen van Nederlanders gedurende de oorlog. Deze artikelen zijn ook meegenomen in dit onderzoek, omdat deze oorlogservaringen bijdragen aan het onderdeel van de collectieve herinnering die in dit onderzoek behandeld wordt.

Eveneens zijn zeven mensen bereid geweest om te vertellen over hun oorlogsjaren. Deze interviews heb ik gehouden aan de hand van een lijst met vragen over de oorlogsjaren en hun herinneringen aan voedsel. Met behulp van de boeken ‘Wat is mondelinge geschiedenis?’ en ‘Oral History’ zijn de interviewvragen opgesteld en uitgewerkt.²⁶ In de onderstaande tabel staan de mensen die ik geïnterviewd heb voor dit onderzoek:

---

²⁶ J. Beyen en L van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* (Den Haag, 2012) 3-7.

Tabel 1: geïnterviewden

	Geboren:	Woonplaats in de oorlog
Mevrouw J. de Bruin – Erkelens	1 maart 1929	Alblasserdam
Meneer J. A. van den Herik	22 juli 1929	Hendrik-Ido-Ambacht
Meneer J. Brand	22 april 1930	Rotterdam
Mevrouw C. van den Herik - van den Berg	9 augustus 1931	Slikkerveer
Mevrouw M. Waalboer-Glimmerveen	23 april 1932	Dordrecht
Meneer A. Janssen	8 januari 1934	Rotterdam
Meneer J.B. Treure	9 juli 1935	Alblasserdam

Het ontbreken van informatie van de lagere klasse wordt deels opgevuld door deze zeven interviews met mensen die de oorlogsjaren hebben meegemaakt. Hoewel het geen vereiste was dat deze mensen in de oorlogsjaren tot een lagere sociale klasse behoorden, is zeker de helft van de geïnterviewden afkomstig uit de lagere klasse. De meeste geïnterviewden waren ongeveer tien jaar oud toen de oorlog begon en hebben als tiener meegeholpen met het verzamelen van voedsel voor hun familie. De jongere respondenten, met name meneer Treure, hebben dit niet gedaan: hierbij gaat het meer over de herinneringen die ze meekregen van hun ouders.

Het probleem met interviews is dat de herinneringen subjectief zijn en vertekend kunnen zijn door de jaren heen. Na de oorlog is er sprake geweest van het vormen van een ‘collectief geheugen’ aan de oorlogsjaren in Nederland. Dit is ook terug te vinden in de herinneringen van de geïnterviewden. Een goed voorbeeld is het eten van suikerbieten en tulpenbollen: elke geïnterviewde noemde dit in zijn of haar verhaal, maar geen van hen heeft daadwerkelijk een tulpenbol gegeten. Slechts twee hebben suikerbietenstroop op, maar toch waren deze producten verbonden met hun herinnering aan de oorlog. Dit collectieve geheugen en het eventueel vertekende beeld wordt enigszins verholpen door de feiten te controleren. Verder wordt doormiddel van doorvragen naar persoonlijke ervaringen voorkomen dat het collectieve ‘we’ gebruikt wordt.²⁷

²⁷ P. Leavy, *Oral History: Understanding Qualitative Research* (New York, 2011) 126-127.

Bij voedsel en eetgewoontes is het ook van belang dat recepten bekeken worden. Voor dit onderzoek zijn er vijf kookboeken en zes rubrieken uit kranten en tijdschriften bestudeerd. Het Rijksbureau en de overheid gaven meerdere kookboeken uit in de oorlog. Dit werd gedaan om ervoor te zorgen dat er zelfs met rantsoeneringen nog een fatsoenlijke maaltijd voor het hele gezin op tafel kwam. Deze kookboeken zijn bruikbaar voor het onderzoek omdat ze een beeld kunnen geven van het eetgedrag en het belang van de huiselijke sfeer. Ze richten zich tot huisvrouwen en moeders en geven vooral het belang aan van de sfeer in huis. In de inleiding van 'Haal het onderste uit de pan' staat ook: 'En als U dan tijdens den maaltijd alleen maar tevreden gezichten om U heen ziet, dan heeft 'Haal het onderste uit de pan' ruimschoots zijn taak volbracht.'²⁸ Deze kookboeken geven daarnaast tips om te besparen op bijvoorbeeld brandstof, met opmerkingen als 'kook het water niet te lang'. Het geeft naast recepten en eetgewoontes ook aan in welke mate de oorlogssituatie doordrong in het dagelijkse leven. De rubrieken in de kranten en tijdschriften gaven zowel recepten als advies over de besparingen in de oorlogssituatie. Een voorbeeld hiervan is 'Wat gij moet (w)eten' in *Algemeen Handelsblad*.²⁹

Het probleem met de kookboeken is dat er een gat zit tussen wat en wordt aangeraden door het Rijksbureau voor Voedselvoorziening en wat mensen echt aten in het dagelijkse leven. Dit gat wordt gedicht door zoveel mogelijk informatie over het dagelijkse leven te vergaren met behulp van de egodocumenten en de interviews. Het aantal kookboeken en recepten geeft een goed beeld van wat de normen waren gedurende de oorlog. Wat wordt er veel gebruikt in de recepten, en wat wordt er juist weggelaten uit het dagelijkse dieet? Dit kan de vraag beantwoorden in hoeverre de schaarste van bepaalde voedingsgroepen van toepassing was en of dit invloed had op de gedachtegang van burgers.

Verder is er gebruik gemaakt van twaalf artikelen in kranten en tijdschriften over de voedselvoorraden en de voorschriften in de jaren 1940-1945. Welke producten werden er gerantsoeneerd of juist meer gegeten tijdens deze periode? Verder is onderzocht hoe het ingrijpen van de Nederlandse overheid, de rol van de Duitse bezetter en de zelfvoorziening van het Nederlandse volk een rol speelden op de kijk van het dagelijkse dieet van de bevolking. De kranten zijn ook onderzocht om te kijken naar de propaganda en de berichtgeving over de voedselvoorzieningen en hoe dit bij de bevolking werd aangemoedigd. Voor kranten is er een onderscheid gemaakt tussen collaborerende kranten en verzetskranten. In de collaborerende kranten klonk de stem van de bezetter door. Dit is het geval bij *De Telegraaf*, waar de

---

²⁸ R. Schute, *Haal het onderste uit de pan. Hoe? Dat vertelt Ria Schute* ('s Gravenhage, 1942) 3.

²⁹ 'Wat gij moet weten' in *Algemeen Handelsblad* (06-12-1941) 9.

Nederlandse overheid onder Duitse gezag advies gaf over het gebruik van voedsel. Kranten als *Algemeen Handelsblad* verzette zich tegen de Duitse invloeden in de eerste oorlogsjaren, waardoor deze berichtgeving minder beïnvloed was. De verzetskranten stonden niet onder controle van de bezetter, waardoor de informatie met betrekking tot voedsel kan verschillen.

De krantenstukken zijn geselecteerd op datum en locatie, namelijk kranten uit Nederland gepubliceerd tussen 1938 en 1945. In Delpher is gezocht op trefwoorden: ‘distributie’, ‘rantsoenen’, ‘voedsel oorlogssituatie’, ‘recept rantsoenen’, ‘recept brood’, ‘recept hooikist’, Daarnaast is ook gezocht op ‘landbouwcrisis’, ‘crisis-zuivelwet’, ‘crisis-varkenscentrale’ en ‘volkstuinten’ voor specifieke artikelen.³⁰

Opzet:

Deze scriptie is onderverdeeld in vier hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt de situatie in Nederland besproken om een beeld te schetsen van het Interbellum. Het tweede hoofdstuk richt zich op het ingrijpen en de voedseldistributies. Met name het Rijksbureau wordt hier besproken om een beeld te schetsen van de dagelijkse voedselproporties en de gegeven recepten.

Het derde hoofdstuk gaat in op de Nederlandse voedselcultuur in de oorlog: wat werd er wel en niet gegeten en hoe speelden maaltijden een rol. Tenslotte wordt er in het vierde hoofdstuk de oorlogssituatie behandeld: in welke opzichten waren er tekorten en hoe was de verhouding met de Duitse bezetter? Welke rol speelden voedsel in het dagelijkse leven en verzet? Met name het tweede deel van dit onderzoek zal de analyse van verschillende egodocumenten, interviews en kookboeken bevatten om te laten zien wat de reacties waren op de voedselregulaties.

Er is gekozen voor een chronologische verdeling om het onderzoek overzichtelijk te maken, zodat er duidelijke context is en toepassing van de literatuur. De oorlogsjaren 1940-1941 waren het begin van de voedselreguleringen en -distributies, wat de ontwikkelingen laat zien van het Rijksbureau in de samenleving. Tenslotte zijn de jaren 1942-1945 de jaren waarin de bezetting van Nederland strenger werd en de samenleving steeds meer onder Duitse controle

---

³⁰ Termen: ‘oorlogstijd’, ‘Hongerwinter’, ‘Hongerwinter tv’, ‘voedsel in de oorlog’ ‘huisvrouwen oorlog’, ‘voedselvoorzieningen’, ‘tips voedsel’, ‘Tulpenbollen eten’, ‘oorlogsdistributies’, ‘recepten rantsoenen’.

kwam. Ik eindig met de Hongerwinter in Nederland toen de schaarste zijn hoogtepunt bereikte, vooral in de Randstad.

Hoofdstuk 1: Het Interbellum

Na de Eerste Wereldoorlog waren veel landen verwoest door de oorlog en moest alles weer opgebouwd worden. Nadat er in de jaren twintig een relatieve groeiperiode was geweest, trof de Grote Depressie Europa. De beurskrach van 1929 in Amerika was overgewaaid naar de Europese landen en grote werkloosheid volgde. Enkele jaren voor de Tweede Wereldoorlog uitbrak, waren de internationale spanningen in Europa voelbaar. Begin jaren dertig was Duitsland bezig met de opbouw van de oorlogseconomie en duizenden Joodse burgers waren het land ontvlucht naar omringende landen, waaronder naar Nederland. De meeste politici waren echter van mening dat er niet opnieuw een grote oorlog zou uitbreken.³¹

Tijdens het Interbellum bestond de gemiddelde dag uit zes eetmomenten, opgedeeld in drie maaltijden en drie drinkmomenten. Het ontbijt bestond uit brood met beleg, dat hartig of zoet kon zijn. Hierbij werd een kop thee, koffie of melk gedronken. Hierop volgde een drinkmoment, vaak een ‘koffiemoment’, waarbij er koffie werd gedronken met een klein hapje. De lunch was de tweede maaltijd en bestond uit een boterham met beleg. Vrij vaak werden de lunch en het avondmaal omgedraaid, waardoor er ‘warm’ werd gegeten tussen de middag. De samenstelling van het warme maal verschilde per regio in Nederland.³² In de kookboeken van deze periode staan recepten voor voor-, hoofd- en nagerechten. Hieruit kan worden opgemaakt dat het avondmaal uit meerdere gangen bestond.³³ De eerste gang was een soep en de tweede gang een combinatie van aardappelen, groente en vlees.³⁴ Dit werd gevolgd door een nagerecht, zoals rijstebrij, vla of pap.³⁵ Tenslotte was rond acht uur het laatste drinkmoment.³⁶

Het Nederlandse dieet veranderde tijdens de Eerste Wereldoorlog, ofschoon Nederland neutraal bleef, door het stilvallen van de invoer. In de Eerste Wereldoorlog waren rantsoenen opgesteld op onder andere vlees en vis. Een anonieme Hollandse huisvrouw, - met de initialen I.K.B.-, geeft in haar speciale oorlogskookboek dan ook alternatieven ‘uit de thans beschikbaar zijnde levensmiddelen.’³⁷ Hier wordt met name advies gegeven over het vervangen van vlees en vis:

---

³¹ H. H. Vleesenbeek, ‘Meester Schraalhans. Nederlandse maatregelen inzake de primaire levensbehoefte’ in *Bericht van de Tweede Wereldoorlog* (1971) 2330.

³² A.P. Den Hartog, *Voeding als maatschappelijk verschijnsel* (Utrecht, 1982) 124.

³³ I.K.B., ‘Oorlogskookboek’ in *De Meulenhoff-editie. Een Algemene Bibliotheek* (Amsterdam, 1918) 16-22.

³⁴ *Ibidem* 16-17.

³⁵ *Ibidem* 16-22.

³⁶ Den Hartog, *Voeding als maatschappelijk verschijnsel*, 124.

³⁷ I.K.B., ‘Oorlogskookboek’ in *De Meulenhoff-editie. Een Algemene Bibliotheek* (Amsterdam, 1918) 1.

‘Indien er geen vleesch te bekomen zal zijn, zoo zal dit kookboek U tal van smakelijke schotels brengen, zonder vleesch en zelfs zonder visch, daar visch evenmin steeds verkrijgbaar zal zijn en men toch ook niet elken dag visch kan eten.’³⁸

Elk gerecht bevatte groenten, zoals wortelen en andijvie, omdat dat veel in Nederland werd verbouwd. De recepten met fruit waren voornamelijk met appels, peren en kersen, aangezien deze fruitsoorten in Nederland geteeld werden.

Naarmate de Eerste Wereldoorlog vorderde werd er een speciaal oorlogskabinet opgericht om ervoor te zorgen dat er op een gecentraliseerde manier werd omgegaan met het voedseltekort: eerst werden prijsplafonds ingevoerd, zodat er geen woekerprijzen gevraagd konden worden voor belangrijke voedselgroepen, zoals graan en melk.³⁹ Dit was echter niet voldoende tijdens de laatste jaren van de oorlog, toen de oorlog op zee ervoor zorgde dat veel voedseltransporten uit de Nederlandse koloniën niet meer aankwamen. Als resultaat voerde de overheid in augustus 1916 de Distributiewet in om de tekorten systematisch aan te kunnen pakken. Deze wet zorgde ervoor dat de overheid het nationale rantsoensysteem kon invoeren en voedselregulaties kon beheersen. Het begon met de rantsoenering van brood, maar al snel volgde melk, zeep, boter en vlees.⁴⁰ Het ingrijpen van de overheid heeft er uiteindelijk voor gezorgd dat er geen nationale hongersnood uitbrak. Het was desondanks wel een waarschuwing voor Nederland en gaf duidelijk aan dat voor een volgende oorlog er betere voorbereidingen getroffen moesten worden.

Na de beurskrach in 1929 vielen de buitenlandse afzetmarkten wederom weg, waardoor de prijzen daalden en boeren met overschotten achterbleven. Hierdoor kwamen de boeren in de problemen. De regering nam maatregelen om ze te steunen met prijsgaranties. In 1932 werd de Crisis-Zuivelwet aangenomen waarbij er hulp werd verleend aan de melkveehouders. Er werden heffingen geplaatst, waardoor de producenten onder toezicht kwamen te staan. De opbrengsten werden in een Crisis Zuivel Fonds opgenomen, wat opnieuw werd uitgekeerd aan de melkveehouders.⁴¹ In hetzelfde jaar werd er ook een Crisis-varkenswet opgesteld om varkenshouders te hulp te komen. Het varkensvlees werd onder andere voorzien van accijnzen. De opbrengsten werden gestort in een speciaal fonds, waarmee het prijspeil kon worden

---

³⁸ I.K.B., ‘Oorlogskookboek’, 2.

³⁹ De Zwarte, *De Hongerwinter*, 33-34.

⁴⁰ M.M. Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral – The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam, 2006) 189.

⁴¹ ‘Uitvoering Crisis-Zuivelwet 1932’ in *De grondwet* (21-06-1932) 1.

gehandhaafd.⁴² Tenslotte werd in 1934 de Landbouwcrisiswet ingevoerd, waarbij de vrije handel aan banden werd gelegd en de regering de autoriteit kreeg om de prijs en kwaliteit van voedsel te reguleren.⁴³

De verwoeste economie gepaard met de landbouwcrisis maakten dat er problemen waren met de voedselvoorziening. Ondanks de neutraliteit had de oorlog dus invloed op de import en export van het Nederlandse voedsel. Deze ervaringen werden meegenomen toen de Grote Depressie opnieuw problemen bracht met betrekking tot de voedselvoorziening. Nederland is al heel lang afhankelijk van voedselimport. Producten als graan, mest en veevoer werden in grote hoeveelheden geïmporteerd. Deze import maakte Nederland afhankelijk en kwetsbaar tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ten eerste kwam de voedselimport grotendeels stil te liggen, omdat de exporterende landen prioriteit gaven aan het voeren van de oorlog. Daarnaast leed de Nederlandse economie onder deze oorlog aangezien de handel ook stil kwam te liggen gedurende de oorlogsjaren.⁴⁴

De Nederlandse overheid werd genoodzaakt in te grijpen om ervoor te zorgen dat er geen hongersnood uitbrak. Om op tijd te kunnen ingrijpen bij de overproductie van de landbouw werden maatregelen ingevoerd. Dit ging door middel van verschillende acties, zoals het reguleren van de verkoop van graan aan bakkers voor een normale prijs en de bakkers konden dan de broden verkopen voor vaste prijzen.⁴⁵ Dit werd ook in de Eerste Wereldoorlog gedaan en werd ‘regeringsbrood’ genoemd, waarbij er brood werd gemaakt van inlandse granen. Meerdere krantenartikelen gaven aan dat het ‘regeringsbrood’ van goede kwaliteit was en dus veilig gegeten kon worden. *Algemeen Handelsblad* schreef ‘Oorlogsbrood is goed brood!’, waarbij werd uitgelegd hoe en waarmee het brood gemaakt werd.⁴⁶ Iets vergelijkbaars gold voor de productie van worst: de ‘eenheidsworst’, met een vaste samenstelling en een vaste prijs. De vleesdistributie werd gezien door *Het Vaderland* als een van de moeilijkste distributies, wat inhield dat er eenheidsworst kwam. Hier waren geen goede herinneringen aan de kwaliteit, zoals blijkt uit de tekst.

---

⁴² ‘Binnenland: Crisisvarkenswet 1932’ in *De Soester: Nieuws- en Advertentieblad* (2-12-1932) 1.

⁴³ De Zwarte, *De Hongerwinter*, 34.

⁴⁴ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 2.

⁴⁵ Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 187-188.

⁴⁶ ‘Oorlogsbrood is goed brood!’ in *Algemeen Handelsblad* (31-12-1940) 1.

‘In den vorigen wereldoorlog hebben wij het niet verder gebracht dan de eenheidsworst en nu gaat het er om die eenheidsworst, waar wel niemand aangename herinneringen aan zal bewaren, tot iederen prijs te vermijden.’⁴⁷

Er komen in deze periode voor het eerst kookboeken die zich richten op buitenhuiswerkende vrouwen. Het boekje *In één half uur* richt de inleiding zich op de werkende vrouw die met zo min mogelijk tijd toch een smakelijke maaltijd op tafel kan zetten. De inleiding richt zich ook specifiek op deze werkende vrouwen: ‘t Werk is gedaan en dus naar huis, naar huis om te eten. Maar voor er gegeten kan worden moet er zoo nog het een en ander gedaan worden.’⁴⁸ Hoewel dit boek zich richt tot werkende vrouwen, kan er ook uit worden opgemaakt dat er van moeders en getrouwde vrouwen niet werd verwacht te werken. Het kookboek richt zich op maaltijden voor twee personen, wat duidt op alleenstaande vrouwen die met een vriendin een huishouden vormden. De meeste kookboeken geven recepten voor vier of meer personen zijn. Dit sluit aan bij het ideaalbeeld van de huisvrouw die thuis voor de kinderen zorgt.

Gerard Trienekens liet zien dat het Rijksbureau enorme stappen maakte met het organiseren van de voedselvoorziening en distributies in vergelijking met de Eerste Wereldoorlog. Waar er toen net op tijd werd ingegrepen om een hongersnood te voorkomen, was er in 1939 veel al voorbereid. Trienekens stelt:

‘Vraagt men zich af, wat er in mei 1940 buiten het reeds behandelde terrein van de organisatie was voorbereid, dan luidt mijn antwoord vrij stellig: aan alles was gedacht; het mogelijke was uitgevoerd.’⁴⁹

Er waren belangrijke lessen geleerd van de Eerste Wereldoorlog: waar er eerst midden in de oorlogsjaren pas actie werd ondernomen, had het Rijksbureau nu al in 1937 verschillende maatregelen getroffen. Zelfs op het moment dat er nog geen sprake was van schaarste in Nederland, werd er een distributieapparaat gemobiliseerd om de voedselproductie en -consumptie te kunnen reguleren.⁵⁰

Door de ontwikkelingen in de Eerste Wereldoorlog en het Interbellum werd de basis gelegd voor de oprichting van het Nationaal Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in

---

⁴⁷ ‘Geen eenheidsworst! Daarom: Vleeschdistributie’ in *het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* (17-09-1940) 2.

⁴⁸ Den Hartog, *Voeding als maatschappelijk verschijnsel*, 2.

⁴⁹ Trienekens., *Tussen ons volk en de honger*, 27.

⁵⁰ *Ibidem* 26.

Oorlogstijd. Het ingrijpen van de overheid, de rantsoeneringen en het uitgeven van de speciale ‘oorlogskookboeken’ werden meegenomen en verder uitgewerkt om te voorkomen dat er in Nederland tekorten zouden zijn indien er een oorlog uitbrak.

Hoofdstuk 2: Het Nationaal Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd

Tegen het einde van de jaren dertig was de crisis bedwongen, maar er diende zich een nieuw probleem aan. Gedurende het Interbellum was de Nederlandse bevolking toegenomen: van 6.5 miljoen inwoners naar 8.7 miljoen in een periode van twintig jaar. Nederland had het laagste sterftcijfer in Europa.⁵¹ De voedselvoorziening kon zoveel inwoners moeilijk aan en zelfs als Nederland niet betrokken zou raken bij een nieuwe oorlog zou er een ernstig voedseltekort kunnen ontstaan.⁵² Ondanks de hoop dat Nederland wederom neutraal kon blijven, waren politici in 1937 al bezig met voorbereidingen treffen voor als er een oorlog zou uitbreken. In april 1937 werd ook als resultaat het Rijksbureau voor de Voorbereiding van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd opgericht. Deze organisatie was het initiatief van de minister van Economische Zaken en landbouwkundig ingenieur Stephanus Louwe Louwes. Louwes was nauw betrokken geweest bij de voedselvoorzieningen in Nederland gedurende bijna twintig jaar: eerst had hij gewerkt als landbouwconsulent in de Eerste Wereldoorlog en daarna had hij vanaf 1934 de functie vervuld als regeringscommissaris voor de Akkerbouw en Veehouderij. Hij had dus meerdere keren gezien wat de effecten konden zijn van een voedselcrisis.⁵³

De eerste maatregel was de productie van voedsel reguleren en controleren zodat de distributie hiervan in handen van het Rijksbureau was. De tweede maatregel was het aan leggen van voedselvoorraden, zodat er genoeg voedsel was om langere periodes te overbruggen. Bovendien was het de intentie van het Rijksbureau om Nederland te laten omschakelen: in plaats van voortdurende afhankelijkheid van voedselimport, was het de bedoeling dat er een omschakelingen van de Nederlandse landbouw naar zelfvoorziening zou plaatsvinden. Deze maatregelen zouden ervoor zorgen dat Nederland zichzelf kon redden in moeilijke jaren, met het gevolg dat ook de economie stabiel zou zijn.⁵⁴

De rol van de overheid werd gereduceerd: eerder was het genoodzaakt de oogsten op te kopen en zelf de distributie te reguleren. Louwes meende echter dat de overheid onvoldoende kennis had over levensmiddelen en richtte daarom het plan in met behulp van het bedrijfsleven. Volgens Louwes lag daar de kennis en dit was geen onbekende rol voor het bedrijven: het werd

---

⁵¹ Wintle, 'Diet and Modernization in the Netherlands during the nineteenth and early twentieth centuries', 67-68

⁵² De Zwarte, *De Hongerwinter*, 35.

⁵³ Ibidem

⁵⁴ Ibidem, 35-36.

ook in vreedstijd gedaan en was bovendien aanzienlijk goedkoper dan wanneer de overheid de rol op zich nam.⁵⁵

Om te voorkomen dat in tijden van schaarste het voedsel ongelijk verdeeld werd, werden er voedselbonnen geïntroduceerd door het Rijksbureau. In 1939 werden de eerste producten, zoals suiker, gerantsoeneerd. Later volgden brood, erwten en koffie. Om te voorkomen dat mensen producten in enorme hoeveelheden gingen opkopen werden de distributiebbonnen ingevoerd: ieder huishouden kreeg bonnen om een bepaalde hoeveelheid van een product te kopen. De voedselbonnen en de rantsoeneringen zorgden er voor dat er niet meer onbeperkt gekocht kon worden. Gerantsoeneerde producten als suiker mochten na de invoering niet meer zonder bon gekocht of verkocht worden.⁵⁶

Deze zogenoemde ‘kooprechten’ van voedsel die pasten bij de levensbehoeften van de mensen was tijdens de oorlog in meer landen terug te vinden. Ook België en het Verenigd Koninkrijk hadden voedsel op rantsoen, net zoals in Nederland het geval was.⁵⁷ Het rantsoensysteem moest op verschillende leeftijden en beroepen worden afgesteld, zodat het voedsel zo eerlijk mogelijk verdeeld werd. Dit hield in dat kinderen kleinere porties kregen, maar wel met voldoende vitamines en proteïne, terwijl arbeiders op grotere rantsoenen konden rekenen.⁵⁸

In 1939 waren bepaalde producten al op de bon, maar er werd ook geprobeerd het opkopen van de niet-gerantsoeneerde producten, zoals aardappelen, tegen te gaan. Het ‘hamsteren’ van deze producten werd ook in de kranten ontmoedigd: het *Arnhemse Nieuwsblad* publiceerde in 1939 een artikel genaamd ‘Wat de hamster doet. Een slecht voorbeeld voor de mensen.’ In dit artikel wordt de hamster beschreven als een ‘onverzadelijke veelvraat’ en dat de mensen er geen voorbeeld aan moeten nemen aangezien ‘de hamster in menschengedaante verzamelt en wegstopt, zonder dat hij zelf noch iemand anders er eenig nut of voordeel van heeft.’⁵⁹

Op het moment van de bezetting had Nederland al een goed functionerend distributie systeem met voedselbonnen en distributiekantoren zodat al het voedsel gelijk verdeeld werd onder de Nederlanders. De Duitse bezetter bemoeide zich na de bezetting niet met het

---

⁵⁵ Ibidem 15-16.

⁵⁶ De Zwarte, *De Hongerwinter*, 43.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem, 41-42.

⁵⁹ ‘Wat de hamster doet. Een slecht voorbeeld voor de mensen’ in *Arnhemse Nieuwsblad* (14-2-1939) 3.

distributiesysteem en liet het Rijksbureau voor het grootste gedeelte zijn werk voortzetten. Het Rijksbureau viel tijdens de bezetting wel onder de Duitse hoofdafdeling voor Voedselvoorziening en Landbouw. Desondanks bleef Louwes hoofd van het Rijksbureau en hield het overzicht over de organisatie.⁶⁰

Het idee van volkstuinen werd gestimuleerd tijdens de bezetting. Een volkstuin is een stuk grond, aangelegd op een braakliggend terrein in de bebouwde omgeving, waar gewassen verbouwd kunnen worden. Dit idee van een zelfvoorzienende tuin werd al eerder in België en het Verenigd Koninkrijk gebruikt. Het Verenigd Koninkrijk begon in 1915 al met het gebruik van de eerste ‘Victory Gardens’. Er kwam propaganda om vrouwen te stimuleren deel te nemen aan het verbouwen van voedsel, maar ook om de rantsoenen na te leven. Burgers werden aangemoedigd zelf een deel van hun voedsel verbouwen, zodat er meer geproduceerd voedsel naar het front kon worden gestuurd.⁶¹ De Victory Gardens werden gebruikt om zowel de voedselproductie te helpen als het moreel hoog te houden in het land. ‘Digging for Victory’ werd een begrip en sportvelden, siertuinen of braakliggende grond werden gereedgemaakt om groente en fruit te verbouwen.⁶² Hiermee droegen alle burgers mee aan de oorlogsinspanning, ook al vochten ze niet mee aan het front.⁶³

Nederland had geen eerdere ervaring met georganiseerde volkstuinen, aangezien het tijdens de Eerste Wereldoorlog geen noodzaak was. Grote steden als Utrecht en Den Haag waren de eerste steden die zich bezighielden om op grotere schaal gemeentelijke volkstuinen te organiseren tijdens de oorlog. Advertenties in de kranten gaven de inwoners de mogelijkheid om een stuk van de grond te gebruiken:

‘In verband met uitbreiding van door de gemeente Utrecht voor volkstuinen bestemde gronden zijn nog eenige volkstuinen beschikbaar ... De tuinen zijn niet bestemd voor beroepshoveniers of -tuinders.’⁶⁴

Het eerste oorlogsjaar kwam de organisatie van de gemeentelijke volkstuinen moeizaam op gang, maar in de loop van 1941 nam het Rijksbureau maatregelen om volkstuinen te organiseren. Er werden in steden en dorpen stukken grond beschikbaar gesteld.

---

⁶⁰ De Zwarte, *De Hongerwinter*, 40.

⁶¹ C. Gowdy-Wygant, *Cultivating Victory: the Women's Land Army and the Victory Garden movement* (Pittsburgh, 2013) 19.

⁶² D. Matless, *Landscape and Englishness* (Londen, 1998) 246.

⁶³ J. Burnett, *Plenty and Want. A social history of diet in England from 1815 to the present day* (Londen, 1966) 328.

⁶⁴ ‘Gemeentelijke Volkstuinen’ in *Utrechtsche Courant* (10-02-1942) 2.

Beschikbaarheid werd aangekondigd in kranten: ‘Wederom zijn door de gemeente 52 tuinen met een oppervlakte van elk 200 m² dus in totaal ruim 1 hectare voor bebouwing als volkstuinten uitgegeven.’⁶⁵ Om gebruik te maken van deze stukken grond, moesten inwoners zich laten registreren.⁶⁶ Het gebruik van de volkstuinten werd gestimuleerd door de Duitse bezetter en in collaborerende kranten als *De Telegraaf* verschenen aankondigingen over de beschikbaarheid van stukjes grond.⁶⁷

Door de groei werden er speciale maatregelen uitgevoerd. In 1942 werden de Volkstuinten verdeeld in twee categorieën: de particuliere en de openbare tuinen. De particuliere tuinen bestonden al langer en bevonden zich bij het huis of op een stuk grond dat de inwoner toegewezen had gekregen van een grootgrondbezitter. Op deze stukjes grond werden voornamelijk aardappelen verbouwd, vanwege de weinige zorg die dit gewas vereiste. Kranten als *De Telegraaf* hadden speciale columns waar vragen gesteld konden worden over de reglementen rondom particuliere tuinen.⁶⁸ De openbare tuinen waren van huurders van een stuk grond dat gelegen was op openbaar terrein, zoals een volkstuint in een stadspark. Bovendien werd er ook meer op gecontroleerd en werden de richtlijnen voor de volkstuinten strenger. In 1942 mochten alleen bevoegde tuinders werken op de volkstuinten en werd de omvang van de volkstuinten strenger gecontroleerd om te voorkomen dat het overschot op de zwarte markt werd verkocht.⁶⁹

Het Rijksbureau zorgde dus voor een tijdige ingreep en door de systematische aanpak van de tekorten werd het voedsel gereguleerd en het gebruik van distributiebonnen zorgde ervoor dat de producten gelijkmatig verdeeld werden. Daarnaast werden eigen initiatieven, zoals het bijhouden van volkstuinten, gestimuleerd om schaarste te voorkomen. Het werk van het Rijksbureau was zo gestructureerd dat het ook na de Duitse bezetting voortgezet werd.

---

⁶⁵ ‘Volkstuinten’ in *De Volkskrant* (19-05-1941) 1.

⁶⁶ ‘Het Registreren van Volkstuinten’ in *Twentsch dagblad Turbentia en Enschedesche Courant* (22-10-1941) 1.

⁶⁷ Advertentie in *De Telegraaf* (23-10-1941) 1.

⁶⁸ ‘Volkstuintjes’ in *De Telegraaf* (24-08-1941) 1.

⁶⁹ ‘Volkstuinten 1942: Eenige voorlopige aanwijzingen’ in *De standaard* (20-03-1942) 1.

Hoofdstuk 3: Eetcultuur in Nederland

Gedurende de oorlogsjaren vormden huisvrouwen een belangrijk onderdeel van de Nederlandse samenleving. Het voeden van het gezin werd ervaren als een eervolle taak, zoals beschreven werd door Mie de Kok in haar oorlogskookboek:

‘De huisvrouw is verantwoordelijk voor de gezondheid van haar gezin, voorzover zij het in haar macht heeft hier invloed op uit te oefenen. Door haar gezinsleden een goede voeding te geven, kan zij den gezondheidstoestand gunstig beïnvloeden.’⁷⁰

De introductie in deze kookboeken richtte zich op de huisvrouwen en de moeizame situatie: ‘Het verzorgen van de dagelijksche maaltijden is voor de huismoeder altijd een verantwoordelijke, en op ’t ogenblik een zeer zware taak, die met alle andere beslommingen zooveel tijd vergt, dat het haar veelal niet lukt om zich op de hoogte te stellen van de thans mogelijke en wenschelijke voedings- en bereidingswijzen.’⁷¹

Uit diverse dagboeken blijkt dat het voeden van een gezin een zware taak was in de oorlog. Een typograaf uit Delft beschreef de omstandigheden rond 1942 als voor het gewone volk, met name voor de huisvrouwen die met alle bezuinigingen hun familie moet zien te voeden. Hij schreef:

‘Die mooie mijnheren uit de Wilhelmstrasse en die lords uit de Downingstreet zitten maar te confereren over de grote uitgaven van het oorlogvoeren en berekenen hun kansen. [...] Maar midden in het volk dáár zitten de moeders die met een puntje potlood zitten te cijferen in hun huishoudboekjes en weten niet meer wat er van worden moet.’⁷²

Een huisvrouw uit Amsterdam schreef dat ‘er s nog eten nog kleeren te krijgen.’⁷³

Door problemen met de rantsoenen hadden ze ook tekorten en schreef deze vrouw: ‘k heb eerst een deuntje gehuild toen ik thuis kwam en de heele nacht liggen piekeren.’⁷⁴

Het kookboek *Onze voeding in distributietijd* van mevrouw Lotgering-Hillebrand werd uitgegeven in 1940 en haakte in op de distributies. Zij legde uit hoe men zuiniger kon omgaan met suiker, koffie, thee en boter.⁷⁵ De distributies werden in alle kookboeken aangehaald, maar

---

⁷⁰ M. De Kok, *Koken...Nu! Recepten voor Distributie- en Oorlogstijd* (Rotterdam, 1942) 6

⁷¹ De Kok, *Koken...Nu!*, 1.

⁷² Dagboekfragment van een typograaf, 22 jaar (5 september 1942) in T.M. Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten 1940-1945* (Utrecht, 1954) 188.

⁷³ Dagboekfragment van een huisvrouw, 59 jaar (15 februari 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 246.

⁷⁴ Ibidem

⁷⁵ R. Lotgering-Hillebrand, *Onze voeding in distributietijd* (Amsterdam 1940) 1-2.

ook hoe er kon worden omgegaan met de situatie. Het kookboek *De keuken in oorlogstijd* vertelde huisvrouwen hoe rantsoenproducten zoals boter, koffie en suiker te vervangen. Suiker kon bijvoorbeeld worden vervangen door glucose of blanke stroop voor in jam, limonade of compote.⁷⁶ *Haal het onderste uit de pan* begint de inleiding ook met de boodschap over de rantsoenen en dat het in tijden van voedseldistributie noodzakelijk is ‘Het onderste’, niet uit de kan, docht ‘uit de pan’ te halen.⁷⁷ Recepten waar ‘heelemaal geen bonnen nodig zijn’⁷⁸ en ‘waar heelemaal niet veel geld voor nodig is’⁷⁹ zijn opgenomen in dit boek om meer opties te bieden.

In *De keuken in oorlogstijd* werd de huisvrouw eveneens geïnformeerd over manieren om te bezuinigen op brandstoffen:

‘Vele huisvrouwen koken, zonder dat zij dit weten, zeer onzuinig door aardappelen en groenten met veel water op te zetten en er dan met een grote vlam door te laten koken. Ten eerste kost dit veel gas omdat al het water aan de kook gebracht moet worden en ten tweede voor het doorkoken.’⁸⁰

Gas was ook op rantsoen, dus werden er handige tips gegeven om zoveel mogelijk te besparen. ‘Overlegt bij het kiezen van het menu welke gerechten veel en weinig gas nodig hebben en combineert deze’⁸¹ was een advies dat gegeven werd. Bij het afwassen kon er koud water gebruikt worden ‘voor het afwasschen van niet vette borden en kopjes. Wascht ééns per dag de rest af.’⁸²

Kranten en tijdschriften plaatsten rubrieken om huisvrouwen te helpen met de rantsoenen. *Prins der geïllustreerde bladen* plaatste stukjes waar huisvrouwen elkaar advies konden geven over het huishouden en zoveel mogelijk konden besparen.⁸³ *De Telegraaf* publiceerde rubrieken waarin er werd aangegeven hoe er het beste met rantsoenen kon worden omgegaan en wat voedingsbonnen waard waren. De lezersvragen varieerden, maar vaak ging het over ruilmogelijkheden met voedselbonnen. Een vraag uit 1941 betrof onenigheid over een broodbon: per broodbon heeft iemand recht op 140 gram speculaas, maar de bakker gaf dit niet

---

⁷⁶ Electriche Drukkerij A. Goud, *Voorschriften en recepten voor de keuken in oorlogstijd. Wat elke Huisvrouw in tijd van oorlog en distributie moet weten* (Den Haag, 1941) 8.

⁷⁷ Schute, *Haal het onderste uit de pan*, 3.

⁷⁸ Ibidem 15.

⁷⁹ Ibidem 16.

⁸⁰ Electriche Drukkerij A. Goud, *Voorschriften en recepten voor de keuken in oorlogstijd*, 5.

⁸¹ Schute, *Haal het onderste uit de pan*, 6.

⁸² Schute, *Haal het onderste uit de pan*, 7.

⁸³ ‘Lezeressen helpen elkaar’ in *De prins der geïllustreerde bladen* (20-7-1940) 18.

mee omdat hij beweerde dat er maar 75 gram voor gegeven mag worden. *De Telegraaf* beantwoordde de vragen met behulp van de regelingen van de overheid.⁸⁴ De arbeiderskrant *Het volk* adviseerde ook in dit opzicht, met name dat kookboeken als *haal het onderste uit de pan* ‘Het werkje is zijn geld zeker waard.’⁸⁵ Naast advies over voedsel en energiebesparingen werden er ook rubrieken geplaatst voor schaarse producten. Echte zeep werd schaars in de oorlogsjaren, dus kranten als *Algemeen Handelsblad* plaatste rubrieken genaamd ‘Wat gij moet weten’, waar een anonieme vrouw haar tips deelde voor huishoudelijke adviezen.⁸⁶

Gemeenten boden ook hulp in de vorm van kookcursussen voor huismoeders. In *De Volkskrant* werd een advertentie geplaatst waarbij op initiatief van de burgemeester een gratis kookcursus werd gegeven:

‘In deze tijden van voedselschaarste kan deze lofwaardige gedachten groot nut afwerpen. Immers de kookcursussen zullen zo worden ingekleed om van het beschikbare voedsel zo economisch mogelijk te bereiden.’⁸⁷

Stichting Huiselijke voorlichting ten Plattelande nam een soortgelijk initiatief om ‘huismoeders en oudere meisjes’⁸⁸ te helpen in de omgeving van Monster. Verspreid over het hele land kwamen aankondigingen in de kranten om vrouwen te helpen door middel van gratis kookcursussen en kookdemonstraties.

Een doktersvrouw uit de Achterhoek schreef over deze situatie dat ‘Hoewel de meeste mensen wat voedsel betreft, hier buiten nog genoeg hebben, is het hier ook moeilijk in huis. De leeftijden van de kinderen zijn tusschen 22 en 11 jaar en dus allen op een echte hongerleeftijd.’⁸⁹ Het broodrantsoen was te weinig en twee dungseden boterhammen voor ontbijt vond ze niet voldoende voor haar schoolgaande kinderen. ‘Ze zijn voortdurend hongerig.’⁹⁰ Er werd dus constant nagedacht over de rantsoenen en hoe er mee kon worden omgegaan. Toch blijkt uit de dagboeken dat er op bijzondere momenten minder zuinig werd omgegaan met de gerantsoeneerde producten, zoals op Kerstmis.

---

⁸⁴ ‘Distributieperikelen’ in *de Telegraaf* (31-08-1941)

⁸⁵ C.F.R., ‘Onze voeding in distributietijd’ in *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij* (11-12-1940) 8.

⁸⁶ ‘Wat gij moet weten’ in *Algemeen Handelsblad* (06-12-1941) 4.

⁸⁷ ‘Gratis Kookcursus’ in *De Volkskrant* (22-01-1941) 3.

⁸⁸ ‘Gratis Kookcursus’ in *Vooruit* (10-02-1941) 5.

⁸⁹ Dagboekfragment van een doktersvrouw, 50 jaar (28 februari 1941) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 82.

⁹⁰ *Ibidem*

‘We hebben die dagen net gedaan of er nergens distributie was! Ik bakte een heele groote schaal met sneeuwballen, waar n.b. 16 eieren (uit de kalk!) in moesten en twee flesschen slaolie in gingen!! Toch had ik er heusch vrijmoedigheid toe. Ik ben altijd zoo zuinig met mijn voorraden dat ik het heerlijk vond, nu eens een keer niet te zijn.’⁹¹

De keuken

De keuken was gedurende de oorlogsjaren van groot belang voor de Nederlandse huisvrouwen. Een keuken bevatte meestal een aanrecht, een voorraadkast en een fornuis. Het was vaak een kolenfornuis of een gasstel⁹², maar door tekorten werden er andere materialen gebruikt. Mevrouw Waalboer ging als kind ook op weg om hout te verzamelen tussen het puin nadat er bommen waren gevallen.⁹³ Mevrouw de Bruin vertelde dat ze hout gebruikten omdat dat makkelijker te verkrijgen was, door bijvoorbeeld een boom om te hakken.⁹⁴

Naast een fornuis was er ook sprake van een ‘allesbrander’ of een ‘noodkachel’⁹⁵. Dit apparaatje maakte dat je alles wat brandbaar was erin kon stoppen om zo je eten te kunnen koken of warmte te creëren in huis. De hooi- of kookkist werd in de oorlogsjaren ook aangeraden om te gebruiken voor het garen van het eten. Het *Algemeen Handelsblad* plaatste dat ‘Een hooikist in gebruik bespaart gas en elektriciteit.’⁹⁶ Ria Schute schreef dat ‘Gas- en koolbesparing noodzaakten er toe’⁹⁷ om de hooikist te gebruiken.⁹⁸ Een voorbeeld hiervan is een recept waarbij andijvie een half uur op een fornuis moet worden bereid en daarna 2 uur in een hooikist gegaard kon worden nadat het aan de kook was gebracht.⁹⁹

De koelkast was nog niet wijdverspreid in Nederland en de meeste producten werden koel gehouden door ze in het water onder te dompelen of buiten te bewaren. Mevrouw De Bruin vertelde dat eten simpelweg zo snel mogelijk gegeten werd, of ‘buiten bewaard’. ‘Bewaren in water’ werd gedaan om ervoor te zorgen dat de melk niet zou bederven. Meneer Treure vertelde dat ze melk langer goed hielden door het in een teil water te bewaren.¹⁰⁰ In kookboeken werden

---

⁹¹ Dagboekfragment van een doktersvrouw, 51 jaar (30 december 1941) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 139.

⁹² Interview met J. Brand – 50:48-51:02

⁹³ Interview met M. Waalboer-Glimmerveen – 6:00-7:00

⁹⁴ Interview met M. de Bruin – 6:20-6:45

⁹⁵ Interview met A. Janssen – 3:45-4:10

⁹⁶ ‘Een hooikist in gebruik bespaart gas en elektriciteit’ in *Algemeen Handelsblad* (16-12-1942) 1.

⁹⁷ Schute, *Haal het onderste uit de pan*, 13.

⁹⁸ Schute, *Haal het onderste uit de pan*, 13.

⁹⁹ ‘Bezuinig-tips’ in *De prins der geïllustreerde bladen* (20-7-1940) 18.

¹⁰⁰ Interview met J.B. Treure – 4:10 – 4:25

ook adviezen gegeven hoe producten zo lang mogelijk goed te houden waren. ‘Iets waarover de ratten en muizen maar treurig zullen zijn’ was een hoofdstuk in *Haal het onderste uit de pan* waarbij er werd aangegeven hoe producten als kaas, vlees, bloem en aardappelen het beste bewaard konden worden.¹⁰¹ Vlees kon het beste ‘gezouten, gemarineerd of aangebraden en onder het vet’¹⁰² bewaard worden om het langer goed te houden.

De koffiemolen werd voor de oorlog gebruikt om koffie te malen, maar in de oorlog was echte koffie een luxe die maar weinig mensen zich konden veroorloven. Surrogaatkoffie werd voornamelijk gedronken, maar dit deed niet af aan de bruikbaarheid van de koffiemolen. Het was een simpel mechanisme dat alles kon malen, dus ook tarwe en rogge. Deze granen werden gemalen in de koffiemolen om zelf pap te maken of om brood te kunnen bakken, zeker toen brood gerantsoeneerd werd.¹⁰³

Het zelf bakken van brood werd aangemoedigd door het Rijksbureau, evenals het verbouwen van groente, fruit en aardappelen om zo meer zelfvoorzienend te worden. Mevrouw de Bruin vertelde over hun tuintje, waar ze voornamelijk fruit en groente verbouwden. Voor groente hadden ze andijvie, penen en kool, waarmee ze haar ouders, haar broer en zussen kon voeden. Ze herinnerde zich ook dat de bessensjam tijdens de oorlog nog verkrijgbaar was, gemaakt van de bessen die ze in hun eigen tuin groeiden als een zoete traktatie.¹⁰⁴ Mevrouw Van den Berg had eveneens een moestuin bij haar huis in Slikkerveer. Haar vader had ‘groene vingers’ en ze hebben de hele oorlog kunnen profiteren van de verbouwde gewassen uit de tuin.¹⁰⁵

Feestdagen

Ondanks de oorlogssituatie blijkt uit de bronnen dat feestdagen als Sinterklaas en Kerstmis gevierd werden met een feestmaal of een speciale traktatie. Mevrouw de Bruin vertelde dat ze met Sinterklaas een suikerbeest, pepernoten of een speculaaspop kregen.¹⁰⁶ Ook meneer Brand vertelde dat er elk jaar toch nog pepernoten of een suikerbeest waren voor kinderen, die

---

¹⁰¹ Schute, *Haal het onderste uit de pan*, 11 -12.

¹⁰² Ibidem 11.

¹⁰³ Interview met J.B. Treure – 9:34 – 10:14

¹⁰⁴ Interview met M. de Bruin – 37:00 – 39:00

¹⁰⁵ Interview met C. Van den Herik-Van den Berg – 21:32-22:00

¹⁰⁶ Interview met M. de Bruin – 48:00 – 49:00

uitgedeeld werden bij hem thuis. ‘Ondanks de misère ben ik daar nog steeds wel dankbaar voor.’¹⁰⁷

Een doktersvrouw schreef ook dat de Kerstviering in 1940 doorging, ondanks het feit dat twee van haar kinderen er niet bij waren. Ze stelde dat:

‘Hoe sober we anders ook zijn met eten, Chris heeft toch gemaakt dat we nu een heerlijk Kerstmaal hebben. ’t Is hem zelfs gelukt een kalkoen te krijgen. Ons menu is nu: Tomatensoep, croquetten, kalkoen, vruchtencompôte, doperwten, gebakjes toe, vruchten (appelen en nooten). In deze tijd waardeeren we zoo’n maaltijd wel erg.’¹⁰⁸

Door haar uitspraak ‘Dit hebben de Duisters ons toch niet kunnen verhinderen’ haalde ze een soort trots uit hun feestmaal en kerstdagen, ondanks het feit dat Nederland een bezet land was. Ze schreef ook dat ze dankbaar was dat ze haar kinderen een fijne Kerstviering had kunnen geven, met eten en kleine cadeautjes. ‘Toen we eindelijk in onze slaapkamer waren, hadden Chris en ik een heel dankbaar gevoel, dat wij onze kinderen in deze vreeselijke tijd zulk een heerlijk kerstfeest hadden kunnen geven.’¹⁰⁹

De feestdagen werden gevierd om ervoor te zorgen dat iedereen de moed erin hield. Niet alleen binnen een privésfeer, maar buurten, scholen en kerken organiseerden voor de kinderen speciale traktaties. In Rotterdam was op de school van Simon Fousert geregeld dat er voor de kinderen kleinigheidjes waren voor de feestdagen.

‘Iemand van de leiding had bij de bakkerij van Jamin in Rotterdam een heleboel kantkoek kunnen krijgen. Dat is snijafval van ontbijtkoek. Ook was er voor alle kinderen een sterappeltje en ook nog een schuimpje. Ieder kind was blij met wat hij kreeg.’¹¹⁰

Verjaardagen werden ook nog gevierd, zoals een 23-jarige winkelbediende uit Amsterdam schreef. Haar vriendin was jarig en ze hadden een klein feestje voor haar georganiseerd. ‘We zongen liedjes, speelden een paar sketches en intussen aten we maar van

---

¹⁰⁷ Interview met J. Brand – 54:00-54:30

¹⁰⁸ Dagboekfragment van een doktersvrouw, 50 jaar (25 december 1940) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 57.

¹⁰⁹ Dagboekfragment van een doktersvrouw, 51 jaar (30 december 1941) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 139.

¹¹⁰ Potters, M, Interview met Simon Fousert ‘Kerst als lichtpuntje in de Hongerwinter’ in *Algemeen Dagblad* (24-12-2019) 10.

de heerlijke taart en koekjes die onze moeders hadden gebakken en dronken we maar bier dat we hadden gekocht.’¹¹¹ Het feestje ging door tot in de avond:

‘Jannie en Wim zich ontzettend hadden uitgesloofd om deze avond geslaagd te zijn. Jannie had een leuke tafel verzorgd, broodjes klaar gemaakt, croquetjes gebakken, er was wijn en later koffie. Het was in één woord geweldig.’

Ze benadrukt de dag erna in haar dagboek nogmaals hoe gezellig de avond was en ‘dat deed je weer eens echt goed in deze benarde tijd. Enfin, er liggen nog meer fuiven in het vooruitzicht. Wie weet wat er nog komt...’¹¹²

Protesten:

Door de voedseldistributie moesten de Nederlanders zich houden aan de opgelegde rantsoenen in het land. Hierbij kwam het voor dat er in winkels soms geen groente of fruit meer te krijgen was. Het is niet zo dat Nederlanders bepaalde soorten Duits eten vermeden, zoals dit wel in Amerika het geval was. Een landeigenaresse uit Limburg schreef over Amerikaanse bevrijders:

‘Ze eten niets v/d Duitse kost, zelfs ’s middags drinken ze hun kopje thee met melk en een koekje. Wat een tegenstelling met die arme Franschen, die toch al zoveel meegemaakt hebben. – Je kunt veel beter 30 Franschen hebben dan drie Amerikanen.’¹¹³

Nederlanders hadden geen moeite met het eten van Duits voedsel, want de landeigenaresse was verbaasd dat de Amerikaanse soldaten de ‘Duitse kost’ niet wensten te eten. Mevrouw Waalboer beaamde dit: ‘We aten wat we konden krijgen.’¹¹⁴ De landeigenaresse schreef verder dat Amerikanen die het land kwamen bevrijden ‘Geweldig verwend zijn en nog niets hebben meegemaakt’¹¹⁵. Omdat Amerika geen bezet land was, in tegenstelling tot Nederland en Frankrijk, konden ze meer eisen stellen met betrekking tot voedsel. De landeigenaresse concludeerde, ‘Van Europa en deze ontberingen weten ze weinig af.’¹¹⁶

---

¹¹¹ Dagboekfragment van een winkelbediende, 23 jaar (22 november 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 341.

¹¹² Dagboekfragment van een winkelbediende, 23 jaar (23 november 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 342.

¹¹³ Dagboekfragment van een landgoed eigenaresse, 56 jaar (4 april 1944) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 364.

¹¹⁴ Interview met M. Waalboer-Glimmerveen – 15:43

¹¹⁵ Dagboekfragment van een landgoed eigenaresse, 56 jaar (4 april 1944) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 364.

¹¹⁶ Ibidem

Er werd echter op andere manieren verzet gepleegd, zoals bijvoorbeeld het vieren van het verlies van Duitsland met een feestmaal. Dit schreef een typiste tijdens de slag om Tunis in mei 1943: ‘als Tunis gevallen is, geeft Ma een feestmaal.’¹¹⁷ Ook de geboorte van Prinses Margriet in Ottawa in 1943 werd aangegrepen om een ‘Oranje feest’ te houden. Een kandidaat-notaris uit Haarlem schreef dat de geboorte van het prinsesje op kantoor werd gevierd met cognac en taartjes. Bovendien werd er ’s avonds een feestmaal gehouden:

‘Brood met lever, roggebrood met kaas, beschuitjes met ansjovis en ei: zoute bollen, sla’tjes, worstjes. Aan tafel soep, zuurkool met worst en heerlijke vruchtensla. Als drank bier uit twee stopen die we ons hadden aangeschaft. Na tafel koffie, thee, cakes en koekjes. Als balonnen waren we.’¹¹⁸

Deze overdaad was niet gebruikelijk omdat het zo nadrukkelijk werd beschreven in de dagboekfragmenten als een speciale gelegenheid.

Voedsel werd wel gebruikt om de onvrede aan te geven. In Dordrecht werd uit protest tegen de eentonigheid de suikerbietenpulp uit de centrale keukens tegen de burgemeesterswoning gegooid. Deze protestactie werd gevolgd door meer protesten van vrouwencommissies die beter voedsel eisten voor zichzelf en hun gezinnen. Als resultaat stond de burgermeester van Dordrecht toe dat de vrouwencommissies toezicht hielden op de centrale keukens.¹¹⁹ Deze protesten vonden plaats in 1944, toen de voedseltekorten toenamen in de Randstad. Voedsel werd ook gebruikt om de bezetter tegen te werken op verschillende manieren. Mevrouw Nelemans schreef dat ze een bos wortelen op haar bagagedrager bond om de bezetter te treiteren met de oranje kleur van de groente.¹²⁰ Mevrouw Cornelisse herinnerde zich ook dat haar vaders auto’s in beslag werden genomen en dat ze voor ze weggingen, de gerantsoeneerde suiker in de benzinetank gooide. Het was een kleine vorm van protest, maar wel veelzeggend.¹²¹ De bereidheid van mensen om het schaarse voedsel te gebruiken voor protest toont aan dat de onvrede over de situatie erg hoog zat.

Publieke opstanden en protesten werden echter in kranten afgekeurd. *Het volk*, een krant onder Duits toezicht, schreef dat juist de opstandelingen schuld hadden aan de voedselschaarste in Nederland en niet de nationaal-socialistische partij. Het artikel schreef over misbruik van de

---

¹¹⁷ Dagboekfragment van een typiste, 28 jaar (7 mei 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 293.

¹¹⁸ Dagboekfragment van kandidaat-notaris, 35 jaar (20 januari 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 235.

¹¹⁹ M. Potters, ‘Kerst als lichtpuntje in de Hongerwinter’ in *Algemeen Dagblad* (24-12-2019) 11.

¹²⁰ L. Vogelaar, ‘Zuster in Oorlogstijd’ in *Reformatisch Dagblad* (31-01-2020) 12.

¹²¹ C. Verbraak, *Oorlogskinderen* (Amsterdam, 2020) 142.

gevoeligheid van de situatie en het is ‘een dergelijk middel om volksgenoten tegen elkander op te zetten tot een laagheid die zeker niet minder is dan de berichte landverraad-leugen.’¹²² Hierop volgde een pleidooi waarbij de ware oorzaak van de voedselschaarste buiten de verantwoordelijkheid van de NSB viel en dat de ophitser een maand gevangenisstraf kreeg als resultaat van zijn acties.¹²³

Naast de protesten leek de mythe van de ‘goede’ Duitsers en NSB-ers vooral verbonden te zijn met het voedsel. Het geven van voedsel als kleine vormen van verzet aan de hongerlijdende kinderen geeft de symbolische waarde aan van goed en kwaad. In de gesprekken en dagboeken komt naar voren dat Duitser en NSB-ers aardige dingen doen, maar met nadruk op het punt dat de nationaliteit of ideologie slecht is. Meneer Overduin herinnerde zich dat ze in de moeilijke tijd van een mevrouw uit de straat vaak iets te eten toegestopt kregen. Haar man vocht aan het Oostfront en van de Duitsers kreeg ze dus vaak iets extra’s vanwege haar man. Meneer Overduin stelde ‘Zij vond het verschrikkelijk dat wij zo leden’ en deelde het voedsel.¹²⁴ Mevrouw Waalboer vertelde dat ze als kind appeltjes stal van Duitsers, maar dat ze ook wel eens een boterham kreeg van een NSB-er. Het krijgen van voedsel van een NSB-er noemt zij in één adem samen met zijn ideologie. ‘Hij gaf ons allemaal te eten. Hij was een NSB-er, maar niet slecht.’¹²⁵

Meneer Brand had een soortgelijke ervaring, waarbij hij goed gevoed werd door een Duitse commandant die net zijn zonen had verloren in de oorlog. Meneer Brand werd als jongen in plaats van zijn vader voor een paar dagen in Kamp Amersfoort vastgehouden, zodat zijn vader naar huis kon om zijn zieke broer te helpen. Als zijn vader niet op tijd terugkwam, zou meneer Brand gefusilleerd worden. Hij vertelde dat hij hout moest hakken en dat een Duitse commandant hem in de gaten moest houden. Na een paar dagen hoorde hij de Duitser woedend meerdermalen ‘Verdammt der Führer’ roepen. Na deze scheldpartij kreeg meneer Brand ‘als een koning te eten’, terwijl hij de dagen ervoor amper een boterham had gekregen. De Duitse commandant verzette zich tegen de oorlog door de jongen te helpen en eten te geven.¹²⁶

---

¹²² ‘Waarschuwing aan volksmisleiders en ophitsers tegen de nationaal-socialistische beweging in Nederland’ in *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij* (09-05-1942) 2.

¹²³ Ibidem

¹²⁴ D. Den Braber, ‘Zonder die tocht had ik hier niet gezeten’ in *Reformatisch Dagblad* (11-3-2020) 7.

¹²⁵ Interview met M. Waalboer-Glimmerveen – 32:40

¹²⁶ Interview met J. Brand – 1:37:00 – 1:42:34

Burgerparticipatie

Uit de bronnen blijkt dat de burgerparticipatie zich niet enkel beperkte tot grootschalige acties, zoals te zien is in eerdere onderzoeken, maar ook zorgde voor liefdadigheid. Hierbij speelde voedsel een symbolische rol als het gaat om loyaliteit onder de Nederlandse burgers. Mevrouw Waalboer herinnerde zich dat haar broer een heel eind had gelopen met een zware zak aardappelen om thuis te eten.¹²⁷ Meneer Brand ging als oudste kind ook op weg om eten te halen voor zijn familie. Een keer had hij vier broden mee op de fiets, maar viel bijna flauw van de honger op de weg terug. Hij zei hierover: ‘Ik kon het niet over mijn hart verkrijgen om aan het brood te beginnen voor mijn broers en zusjes.’¹²⁸

Niet alleen naar familieleden, maar naar andere Nederlanders werd barmhartigheid geuit blijkt uit de bronnen. De vrouw van meneer Treure vertelde dat haar vader na de avondklok op pad ging om bij het Groene Kruis hulp te halen voor de pasgeboren baby van de burens. Hij trok klompen aan, zodat de Duitsers zouden horen dat hij er aan kwam en dus niet onverwachts zouden schieten.¹²⁹ Mevrouw Waalboer had als jong meisje haar vader verloren, wat medelijden wekte bij de bakker in de buurt en ze kregen ze soms speculaas of een extra brood toegestopt.¹³⁰ In Rotterdam werden kinderen uit de buurt Feijenoord door de bakker en de kruidenier regelmatig van een warme maaltijd voorzien.¹³¹ Meneer Overduin herinnerde zich dat hij met zijn oudere zus in de oorlog bij gegoede families mochten eten omdat ze thuis zo weinig hadden.¹³²

Vreemden staken elkaar ook een hart onder de riem. Een arts in Haarlem nodigde bekende en onbekende burens uit met een uitnodiging:

‘Onze poging is het, in deze barre tijd van nood, een bescheiden poging te doen om slechts voor een enkele keer Uw zorgen te verlichten. Wij verzoeken u zich geheel als onze gast te beschouwen. Wilt u zoo vriendelijk zijn zelf een diep bord, lepel, mes en vork mede te nemen.’¹³³

Meneer Brand werd ook als jongen opgevangen door een onbekende familie nadat hij was gevallen met de fiets op de weg terug van Kamp Amersfoort. Hier heeft hij te eten gehad en

---

¹²⁷ Interview met M. Waalboer - Glimmerveen – 34:55- 35:22

¹²⁸ Interview met J. Brand – 1:46:25-1:47:05

¹²⁹ Interview met J.B. Treure – 42:00 – 43:20

¹³⁰ Interview met M. Waalboer - Glimmerveen – 44:30 – 44: 37

¹³¹ De Zwarte, *De Hongerwinter*, 244.

¹³² D. Den Braber, ‘Zonder die tocht had ik hier niet gezeten’ in *Reformatorisch Dagblad* (11-3-2020) 7.

¹³³ ‘Uitnodiging voor diner van arts S. de Jongh’ in De Zwarte, I., *De Hongerwinter* (2019) 243.

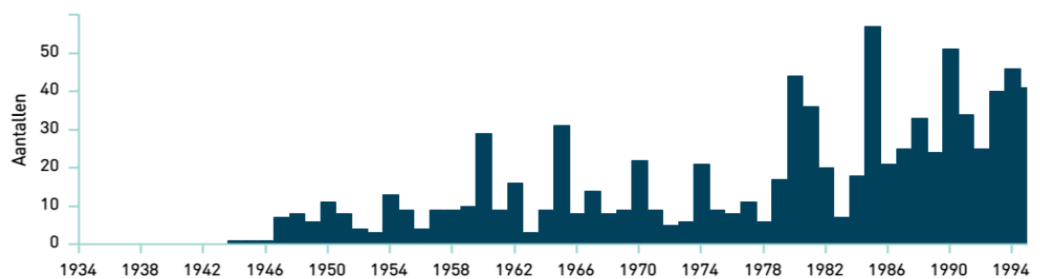
hebben ze zijn fiets gemaakt, zodat hij weer verder kon. Als dank heeft meneer Brand een zak aardappelen en bonen gebracht naar familieleden van de mensen die hem geholpen hadden.¹³⁴

Speciale hulpcomités en kerken hielpen op stedelijk niveau de burgers aan extra voedsel. Voornamelijk kinderen, zieken of ouderen werden geholpen door deze acties. Zelfs voor gevangenen Nederlanders werden hulpacties opgericht, zoals de geïnterneerden in Sint Michielgestel. Een zakenvrouw schreef dat ze ‘het druk had met appelen verzende aan de geïnterneerden in St Michels Gestel. 200 kilo moet verstuurd worden.’¹³⁵

Oorlogsherinnering

Niet alleen tijdens de oorlogsjaren speelde voedsel een belangrijke rol, want ook na de oorlog werd het onderwerp van eten vaak aangehaald. Opvallend is dat in de naoorlogse periode ‘eten’ en ‘oorlog’ haast synoniemen zijn voor de Hongerwinter.

Grafiek 1: ‘Hongerwinter’ in de Nederlandse kranten. Bron: Delpher

Grafiek 1 laat zien dat in de jaren na de oorlog de term ‘Hongerwinter’ pas echt in gebruik kwam. In het begin van de jaren zestig is de eerste piek waar te nemen. Dit komt overeen met de uitzendingen van het televisieprogramma *De Bezetting*. In deze televisieserie werd er aandacht besteed aan de oorlogsherinneringen, waaronder de hongerwinter. Dit onderwerp werd besproken als onderdeel van de oorlogstijd en was verder niet bijzonder uitgebreid genoemd, zoals *De waarheid* beschrijft:

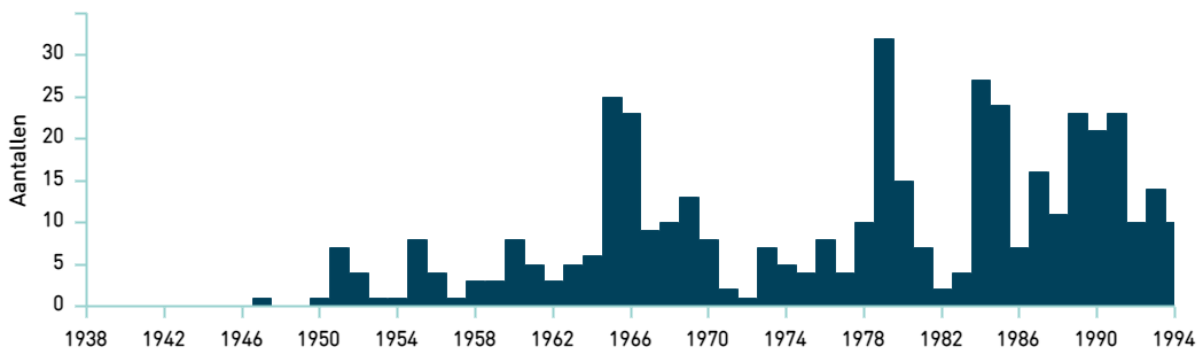
¹³⁴ Interview met J. Brand – 1:47:00 – 1:50:34

¹³⁵ Dagboekfragment van een zakenvrouw, 50 jaar (23 oktober 1942) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 201.

‘Dr. De Jong behandelde het *Dagelijks leven 1940-1944* (tot aan de hongervinter dus), een onderwerp met zo talloos vele facetten, dat het slecht hier en daar op de belangrijkste punten even kon worden aangeraakt.’¹³⁶

Desondanks is er na de uitzending van het televisieprogramma een stijging te zien in krantenartikelen waarbij de hongervinter aan bod komt. Dit komt overeen met de bevindingen in Grafiek 2, waarbij gezocht is op het aantal televisieprogramma’s over de Hongervinter. Met name in de ‘jubileum’-jaren, zoals 1979 en 1984, is een toename te zien van het aantal programma’s.

Grafiek 2: ‘Hongervinter tv’ in Nederlandse kranten. Bron: Delpher.

In 1979 is een groei te zien in het voorkomen van de term ‘Hongervinter’. *De waarheid* omschreef de Hongervinter in 1979 aan de hand van de serie: ‘Tussen toen en toekomst te wijden aan één onderwerp: de Hongervinter 1944-1945’.

‘De hongervinter, nu 35 jaar geleden, is een der dieptepunten geweest in de recente geschiedenis van Nederland en het Nederlandse volk. (...) Merkwaardig genoeg, zo stelt men bij de NCRV, is er op de Nederlandse televisie (behalve in de serie *De bezetting* en in een jeugdserie naar aanleiding van een boek van Jan Terlouw) nauwelijks aandacht besteed aan een periode waarin de mensen zo op een bestaansminimum moesten leven.’¹³⁷

Naast de televisie speelden ook krantenartikelen na de oorlog in op de Hongervinter. De interesse in de Hongervinter nam toe in de latere jaren. Een rubriek genaamd ‘Feiten’ schreef over de hongervinter: ‘Hun enige voedsel bestond uit suikerbieten en tulpenbollen.’¹³⁸ Deze

¹³⁶ ‘De Bezetting’ blijft een tv-serie met allure’ in *Het Parool* (16-09-1961) 11.

¹³⁷ ‘Tussen toen en toekomst volgt Hongervinter’ in *De waarheid* (28-07-1979) 2.

¹³⁸ ‘Feiten’ in *Limburgsch dagblad* (18-04-1962) 9.

twee ingrediënten werden herhaaldelijk genoemd samen met de oorlog. *Trouw* schreef in 1981: ‘Suikerbieten en tulpenbollen werden op het laatst een gewoon onderdeel van de maaltijd.’¹³⁹

Uit deze bronnen blijkt dat het gebruik van de term ‘hongerwinter’ pas na de oorlog echt in gebruik kwam. Hierdoor kan de herinnering vertekend zijn, wat te zien is bij de interviews. Opvallend is dat de geïnterviewden het er unaniem over eens zijn dat er weinig tot niets was in de oorlog en ze geen zoetigheden of traktaties kregen. Desondanks kon de meerderheid wel iets bedenken wat zij persoonlijk hadden gekregen tijdens de oorlog als traktatie, maar dit werd omschreven als een ‘uitzondering’. Mevrouw de Bruin was bijvoorbeeld stellig in het feit dat er geen zoetigheden meer waren in de oorlog, maar dat ze wel met Sinterklaas zoetigheden kregen.¹⁴⁰

Voedsel bracht dus zowel thuis als in de gemeenschap mensen bijeen in een moeilijke periode. Mensen hielpen elkaar en voedsel werd gebruikt om speciale momenten te vieren. Het verzet was eveneens bezig met de verdeling van voedsel en protesten over en met voeding gaven de onvrede aan in Nederland. Thuis waren de huisvrouwen bezig met het koken van de gerechten en het verzorgen van de huiselijke sfeer. Kookboeken, kranten en tijdschriften gaven advies om zo goed mogelijk om te gaan met de rantsoenen door onder andere alternatieve manieren van bewaren of koken. Dit alles werd gedaan om zoveel mogelijk gezelligheid te scheppen en het maximale te halen uit het weinige dat er was te halen. De rol van voedsel werd eveneens in de naoorlogse jaren behandeld, maar hierbij lag de focus voornamelijk op de Hongerwinter.

---

¹³⁹ ‘De hongerwinter: een van de grootste rampen uit onze geschiedenis’ in *Trouw* (15-12-1981)

¹⁴⁰ Interview met M. de Bruin – 48:00 – 49:00

Hoofdstuk 4: Oorlogssituatie in Nederland

In het eerste jaar van de oorlog probeerden de Nederlanders zoveel mogelijk door te gaan met het gewone leven. Het Rijksbureau van Louwes werkte op volle toeren, met duidelijke distributies en overzichtelijke bonnen. Het distributiesysteem bleef grotendeels intact, maar werd onder de Duitse *Ernährung und Landwirtschaft* geplaatst. Hoewel het onder een andere leiding kwam, kon het Rijksbureau blijven functioneren onder leiding van Nederlandse experts.¹⁴¹ Desondanks werden in 1941 de eerste restricties in Nederland ingevoerd.¹⁴² Door de groeiende onvrijheid werden de februaristakingen georganiseerd om te protesteren tegen de Duitse bezetter en de behandeling van Joodse burgers en onderdrukking van de Nederlandse bevolking. Deze acties brachten echter weinig verandering, met als resultaat dat de scheiding tussen bezetter en Nederlanders steeds groter werd naarmate de oorlog vorderde.¹⁴³

De wereld van de meeste mensen werd steeds kleiner gedurende de oorlog. Mensen konden zich steeds minder makkelijk verplaatsen aangezien er problemen kwamen met het vervoer. Een jonge vrouw schreef dat in Amsterdam fietsen overal werden meegenomen: ‘ook op straat worden de fietsen aangehouden, waaronder vandaag ook damesfietsen, en kan je verder gaan lopen ... We gaan nu maar op rolschaatsen naar de trein.’¹⁴⁴ Het openbaar vervoer werd ook nauwlettend in de gaten gehouden. Treinabonnementen werden bijvoorbeeld gestopt. Een handelsvertegenwoordiger schreef dat hij zich een vreemde voelde in zijn eigen trein waar hij bijna elke dag mee reisde.¹⁴⁵ Met de afnemende mobiliteit nam ook de mogelijkheid om verder weg te gaan af en bleven mensen eerder thuis.

In 1941 werden ook de eerste oproepen uitgestuurd om Nederlandse jongens en mannen te verplichten om in Duitsland te gaan werken voor de oorlogsindustrie. Dit zorgde ervoor dat veel mannen onderdoken om gedwongen dienstplicht te vermijden. Hierbij werd ook de wereld steeds kleiner, aangezien jongeren minder vaak op straat kwamen. Dit werd erger naarmate de oorlog vorderde en Duitsland verliezen leed, waardoor steeds meer jongeren zich niet meer op

---

¹⁴¹ De Zwarte, *Hongerwinter*, 40-41.

¹⁴² J.L. Foray, *Visions of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands* (Cambridge, 2012) 92.

¹⁴³ A. Mooij, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam, 2006) 5-7.

¹⁴⁴ Dagboekfragment van een ambtenares, 31 jaar (22 juli 1942) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 177.

¹⁴⁵ Dagboekfragment van een handelsvertegenwoordiger, 48 jaar (8 juni 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 301.

straat vertoonden. Ze gingen zelfs niet meer naar school, omdat ze constant gevaar liepen opgepakt te worden om in Duitsland te gaan werken.¹⁴⁶

De gevolgen voor de jongere Nederlanders kwamen stapsgewijs. Studenten moesten eerst een eed afleggen om een beurs te krijgen waarin ze moesten beloven:

‘te onthouden van alle uitlatingen en daden van politieke haat; tenslotte, dat ik de verordeningen en bepalingen van de bezettende overheid naar eer en geweten zal opvolgen, en mij zal onthouden van elke handeling gericht tegen het Duitse Rijk of de Duitse Weermacht’¹⁴⁷

Indien dit niet werd ondertekend of een student zich niet hield aan deze eisen, werd de beurs met onmiddellijke ingang ingetrokken.

Een student vergeleek het krijgen van de 850 gulden met de 30 zilverstukken die Judas kreeg bij zijn verraad. Hij schreef over zijn conflict: ‘is dit geen mooie gelegenheid om er een punt achter te zetten? Maar och: de zaken gaan gesmeerd, langer dan een jaar hoef ik het niet meer uit te zingen.’¹⁴⁸ Een dag later had hij zijn keuze gemaakt en ondertekende hij de eed, want hij vond het opgeven van zijn studie niet waard voor ‘dit stelletje’.¹⁴⁹ De Nederlandse bevolking kwam op deze manier steeds meer met de Duitse bezetter en hun restricties in aanraking.

Naarmate de oorlog vorderde, nam ook de dreiging voor jonge jongens toe om opgepakt te worden voor arbeid in Duitsland. Een doktersvrouw schreef:

‘In het Universiteitsgebouw, waar juist examens werden afgenomen en college werd gehouden, drong de Gr. P (Grüne Polizei).¹⁵⁰ binnen en nam alle studenten (mannelijke) gevangen. De meisjes mochten weggaan.’¹⁵¹

Ze schreef dat er niet bekend was wat de bedoeling was van het optreden en het gevangennemen van de studenten. Ze dacht dat het of was om de mannelijke studenten te gebruiken als

---

¹⁴⁶ J. Van Reenen, ‘Onderwijs ondanks de oorlog’ in *Reformatorisch Dagblad* (2-5-2020) 6.

¹⁴⁷ Dagboekfragment van een student, 22 jaar (8 september 1942) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 190.

¹⁴⁸ Ibidem

¹⁴⁹ Ibidem

¹⁵⁰ Grüne Polizei, lokale politie-eenheden die politietaken uitvoerden. hieronder viel het arresteren van jongeren om naar Duitsland te sturen voor arbeidsplicht

¹⁵¹ Dagboekfragment van een doktersvrouw, 51 jaar (6 februari 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 82.

arbeidskrachten in Duitsland of een gijzelaarssysteem om de andere studenten te dwingen om zich op te geven voor arbeidsdienst.¹⁵²

Zelfs maanden nadat de eerste razzia's hadden plaatsgevonden, werden de jongeren regelmatig opgeroepen. Het maakte het vieren van speciale momenten, zoals het afronden van een opleiding, moeilijker. Een Amsterdamse huisvrouw schreef dat haar zoon geslaagd was voor de Openbare Handelsschool, maar scheef er gelijk bij 'Je weet niet of het gelukkig is want nu sturen ze hem misschien naar Duitsland.'¹⁵³ De angst om weggevoerd te worden was elk moment aanwezig. Een andere vrouw schreef dat haar zoon was weg gevoerd eind juni. 'Het is zoover mijn jongen is weg als krijgsgevangene waarheen weet ik niet, hij dacht naar polen waarneer zal ik hem terug zien.'¹⁵⁴

Een 17-jarige scholiere uit Eindhoven schreef dat ook in Eindhoven meisjes oproepen kregen 'dat ze zich onmiddellijk moesten melden voor 'n administratieve baan bij de P.T.T. of de Tram. Moeder is ten einde raad.'¹⁵⁵ Elke Nederlander werd geraakt door de dreiging. 'Kortom overal is het zoo, de man er uit en de vrouw die toch in haar gezin thuis hoort in de bedrijven. Omgekeerde wereld. Maar het is de totale Krieg. Er wordt niet gevraagd of wij het willen of niet.'¹⁵⁶ besloot de handelsvertegenwoordiger in zijn dagboeknotitie.

Veel openbare gelegenheden gingen dicht waardoor er steeds minder mogelijkheden voor vrijetijdsbesteding kwamen. Een kantoorbediende schreef over een dansverbod en dat er geen dansgelegenheden meer open zijn.¹⁵⁷ In sommige gevallen waren de sluitingen het gevolg van protestacties van Nederlanders, zoals een schoolmeisje schreef:

'Want er staat in de krant, dat er zolang dat politiestandrecht duurt, geen sportwedstrijden gehouden mogen worden. En nu gaat het niet door. Dat is verdorie de 2de keer al. Misschien kunnen we morgen geeneens tennissen.'¹⁵⁸

---

¹⁵² Ibidem

¹⁵³ Dagboekfragment van een huisvrouw, 46 jaar (31 mei 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 300.

¹⁵⁴ Dagboekfragment van een huisvrouw, 51 jaar (22 juni 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 309.

¹⁵⁵ Dagboekfragment van een meisjesscholiere, 17 jaar (29 mei 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 297.

¹⁵⁶ Dagboekfragment van een handelsvertegenwoordiger, 47 jaar (26 mei 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 296.

¹⁵⁷ Dagboekfragment van een kantoorbediende, 19 jaar (eind januari 1942) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 149.

¹⁵⁸ Dagboekfragment van een meisjesscholiere, 15 jaar (1 mei 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 268.

Het gebeurde in de loop van de oorlog steeds vaker dat dit soort evenementen ophielden. Het feit dat sport- en andere vrijetijdsbestedingen meer en meer verboden werden, maakte dat de sociale kring van de Nederlanders steeds kleiner werd.

Zowel jongeren als ouderen schreven over de situatie naarmate de oorlog vorderde. Door het tekort aan brandstof sloten veel scholen de deuren tijdens de koude maanden. Een Rotterdamse school gaf in plaats van opdrachten in de gesloten periode een wekelijkse schoolkrant uit, genaamd ‘De Papieren Meester’. Hierin schreven de leerkrachten bemoedigende stukjes voor de leerlingen om ze een hart onder de riem te steken tijdens de moeilijke periode.¹⁵⁹ Ondanks de dreiging en schaarste van brandstof, schreef een doktersvrouw dat de stemming in huis goed was tijdens de lange winteravonden.

‘t is of iedereen voelt, dat de huiselijke kring het eenige is waar we van op aan kunnen en daardoor is de onderlinge band nog hechter. Deze lange donkere winteravonden, waar we vooral door de verduisteringsmaatregelen genoodzaakt waren, alle buitenleven uit te sluiten, waren buitengewoon gezellig.’¹⁶⁰

Ze schreef dat er vooral spelletjes gespeeld werden of hardop voorgelezen uit boeken. Tekenen of handwerken vulden ook de lange avonden, waarbij de kinderen en ouders elkaar vermaakten.

‘Rob is dol op trictraccen en Chris ook, die twee zijn de heele avond zoet daarmee.’¹⁶¹

Mensen gebruikten hun geld voor luxeproducten, zoals een Amsterdamse man. Hij gaf zijn vrouw een elektrische wasmachine cadeau voor in het huishouden. Een elektrische wasmachine was nog geen wijdverspreid product, aangezien de meeste huisvrouwen met de hand wisten. Ze schreef hierover: ‘Kostte het liefst f800. Vroeger had ik zoiets nooit gekregen, maar nu denkt Paps anders pakken ze het geld toch af.’¹⁶² Meneer Noordzij gaf zijn geld uit aan sigaren:

‘Sigaren, sigaretten en tabak worden ook allemaal duurder. Ik ben al van plan om niet meer te roken, maar als je de hele dag weg bent en je zit ’s avonds gezellig thuis, dan rook ik toch nog weer graag m’n sigaartje.’¹⁶³

---

¹⁵⁹ J. Van Reenen, ‘Onderwijs ondanks de oorlog’ in *Reformatorisch Dagblad* (2-5-2020) 6.

¹⁶⁰ Dagboekfragment van een doktersvrouw, 50 jaar (28 februari 1941) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 82-83.

¹⁶¹ Ibidem

¹⁶² Dagboekfragment van een huisvrouw, 46 jaar (31 mei 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 300-301.

¹⁶³ H.L. Noordzij, dagboekfragment 22-12-1940, 5.

De gezelligheid en de huiselijke situatie werden belangrijker geacht dan de prijs van deze luxeproducten.

Rantsoenen

De rantsoenen werden nauwkeurig bijgehouden door huisvrouwen, maar speelden ook een rol in het leven van jongeren. Een 26-jarige typiste beschreef op 27 maart 1941 de oorlogssituatie, waarbij ze het ‘t de beste dag in deze oorlog voor Engeland’¹⁶⁴ noemde. Ze noteerde haar kijk op de oorlogssituatie, maar onderaan de pagina had ze nog ruimte voor de korte zin ‘Melk en cacao komen op de bon, cacao alleen voor de kinderen.’¹⁶⁵ Een zestienjarige jongen schreef in zijn dagboek over de distributies van eieren: ‘Één ei p.p. per week! ... en hoewel het verboden was, kan je ze overal krijgen: wij haalden er nog 20.’¹⁶⁶ Zelfs in de gevangenissen werden de rantsoenen strikt genoteerd. Een winkelbediende zat vast voor verhoor en schreef: ‘Vanavond kreeg ik een stukje margarine van 3 cm dik en een zakje suiker van 31/2 ons. Daar moet ik waarschijnlijk de heele week mee doen.’¹⁶⁷

Elke Nederlandse burger was op zijn eigen manier bezig met de rantsoenen en de tekorten. In januari 1942 schreef een tramconducteur uit Rotterdam dat de koude winterdagen zorgden voor een ontregeling van het openbaar vervoer. Kennissen van hem hadden de stad verlaten en waren naar Aalten gegaan, waar ze worst en spek te eten kregen. Hij schreef ‘Je moet maar boffen.’¹⁶⁸ Een lerares in de Achterhoek hield ook haar eten bij in de periode dat ze ondergedoken zat.

‘Het wordt al donker en ik kan haast niet zien meer. Even nog vermelden, wat voor fruit we vandaag hebben genuttigd: perziken, pruimen, +/- 3 appels, peren (per stuk wegend +/- 3 ½ ons!) en ingemaakte pruimen. Het kan er wel mee door hé?’¹⁶⁹

---

¹⁶⁴ Dagboekfragment van een typiste, 26 jaar (27 maart 1941) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 92.

¹⁶⁵ Ibidem

¹⁶⁶ A. Nolst-Trenité, dagboekfragment 2-11-1940, 47.

¹⁶⁷ Dagboekfragment van een winkelbediende, 20 jaar (28 mei 1941) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 97.

¹⁶⁸ Dagboekfragment van een tramconducteur, 36 jaar (24 januari 1942) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 144.

¹⁶⁹ Dagboekfragment van een ondergedoken lerares, 22 jaar (22 september 1942) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 192.

Een typiste schreef dat ze in november 1942 naar het hoofdbureau van de politie werd gebracht voor verhoor over een verzetsactie. Hoewel een kennis van haar was opgepakt, schreef ze dat ze zich voor het verhoor toch wel vermaakte.

‘We vermaakten ons best, we kregen zomaar koffie met 2 klontjes suiker (hoe komen ze aan al die suiker?) kosten: 0.05 gulden. We aten het brood van juffr. Dalfsen er bij op.’¹⁷⁰

Er was een groot verschil tussen stad en platteland met betrekking tot voedsel. Een doktersvrouw schreef dat ze voor het Kerstfeest van 1941 een kalkoen had laten braden. Deze kalkoen kostte ongeveer 16 gulden, maar ze schreef erbij dat ‘in de steden werd voor een dergelijk beest grif 60-80 gulden betaald’.¹⁷¹ Een ingenieersvrouw die woonde in de omgeving van Eindhoven zag ook hoe de stedelingen hongerig bij de boeren kwamen:

‘De arme stedelingen die zonder iets zate gevoederd met brood en spek en koffie met echte melk. Dit al om +/- 11 uur dus met dikke buiken naar huis.’¹⁷²

Afbeelding 2: Vrouw met fiets zonder banden op hongertocht.

Bron: *Nationaal Archief*, 120-0725

Stedelingen trokken er ook op uit voor voedsel. ‘In Rott. Is het nu slecht met de groenten. Heele rijen vrouwen gaan naar Rodenrijs en Bergsche plas.’¹⁷³ Meneer Overduin woonde tijdens de oorlogsjaren in Scheveningen, maar is in 1944 naar een boerenfamilie in Friesland gestuurd. De tekorten in de Randstad ontstonden door de blokkades op onder andere de Afsluitdijk en langs het IJsselmeer. Hierdoor werd er minder voedsel geëxporteerd naar de Randstad, maar

---

¹⁷⁰ Dagboekfragment van een typiste, 27 jaar (8 november 1942) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 210.

¹⁷¹ Dagboekfragment van een doktersvrouw, 51 jaar (30 december 1941) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 139-140.

¹⁷² Dagboekfragment van een ingenieersvrouw, 29 jaar (2 mei 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 271.

¹⁷³ Dagboekfragment van een handelsvertegenwoordiger, 48 jaar (8 juni 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 301.

was er in Friesland wel nog voedsel te verkrijgen.¹⁷⁴ Hij schreef hierover: ‘Ik wist niet wat ik zag: die mensen hadden alles in overvloed. Dan zette de vrouw bijvoorbeeld een grote pan met havermoutpap op tafel. Ik bleef ervan eten.’¹⁷⁵

Een ondergedoken lerares schreef:

‘Om 6 uur komt Tonia ons vragen, of we ook iets voelen voor gebakken aardappelen bij ’t brood. Hierop gaan wij natuurlijk direct in. Zou zij enig idee hebben, dat zo iets in A’dam een luxe betekent, want hiervoor heeft men boter, vet of slaolie nodig en dat kan men in een stadse huishouding niet zo gemakkelijk missen. Hier is het echter in de ongeveer 10 dagen, dat we hier zijn al de 3^e keer, dat we ze krijgen. Oh, wat hebben de boeren het nog goed en wat missen wij, stadsmensen, in deze tijd veel.’¹⁷⁶

Het is een duidelijk contrast met de dagboeknotitie van een stads meisje, die schreef over de enorme prijsstijgingen. ‘De spek van de slager hebben we nooit gehad. Het kost over de honderd gulden, ongeveer f20 per pond, de boter ook.’¹⁷⁷

Deze tekorten zorgden voor woekerprijzen en een zwarte handel in Nederland. Een winkelier schreef:

‘Met het vleesch is het treurig gesteld en nu weerd verlaagd van 200 tot 125 gram per persoon per week, been inbegrepen. Ook melk en boter worden weinig verstrekt zodat we het wel zwart moeten kopen. We krijgen als volwassenen $\frac{3}{4}$ + $\frac{1}{4}$ Liter ondermelk per dag.’¹⁷⁸

Hij verweet de zwarte handel het woekeren met de prijzen van voedsel voor de gewone burgers.¹⁷⁹ De kranten waarschuwden de burgers ook voor de woekerprijzen en de zwarte handel. Het Rijksbureau probeerden deze zwarte handel eveneens tegen te gaan door de burgers te waarschuwen voor de gevolgen ervan. Het gaat hier voornamelijk om tekorten waardoor er niet genoeg voedsel overbleef voor de gehele bevolking. In nationale kranten verschenen pamfletten en waarschuwingen over de gevolgen van de sluikhandel.

---

¹⁷⁴ De Zwarte, *de Hongerwinter*, 282-283.

¹⁷⁵ D. Den Braber, ‘Zonder die tocht had ik hier niet gezeten’ in *Reformatorisch Dagblad* (11-3-2020) 7.

¹⁷⁶ Dagboekfragment van een ondergedoken lerares, 22 jaar (22 september 1942) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 193.

¹⁷⁷ Dagboekfragment van een meisjesscholier, 15 jaar (1 mei 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 268.

¹⁷⁸ Dagboekfragment van een winkelier, 31 jaar (21 maart 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 253.

¹⁷⁹ *Ibidem*

Het zelf halen van voedsel op het platteland was niet zonder risico voor mensen aangezien de Duitse bezetter het verboden had. Een handelsvertegenwoordiger sprak zijn onvrede uit over de gang van zaken als mensen erop uitrekken om voedsel te gaan halen.

‘Maar zoals ik later hoor zijn ze bij het uitgaan van het station aangehouden en moesten ze de gekochte groenten afgeven. Je zou zeggen wat een flauwekul waarom mogen die vrouwen niet groenten gaan halen als het in de winkel niet te koop is. Om de doodeenvoudige reden ‘Mag niet’.’¹⁸⁰

Een Amsterdamse huisvrouw beschreef haar ongerustheid toen haar man besloot om toch de polder in te gaan om groente te gaan halen, wat in de stad niet meer te krijgen was. ‘Arie maakte weer een avontuur mee hij was toch gegaan maar kon niet meer uitkomen want de controle stond er voor hij begroef zijn zak groente en dacht straks dan maar.’

De controle bleef tot ver na middernacht staan, waardoor de man om 4 uur ’s ochtends terugging. Hij was al in de kraag gegrepen omdat hij eerder had geprobeerd de zak terug te halen en was op het politiebureau beland. De noodzaak voor de groente was zo groot dat hij dus voor een derde keer ging en dat lukte. ‘Nu ging het door slooten en landen met zijn zak groent, tot bij door een meelijdende boer met een bootje over het breedste water gezet werd, zo kwam hij bemodderd en dood moe aan, bij zijn doodongeruste vrouw, maar met groente.’¹⁸¹ De risico’s die de mensen namen om aan voedsel te komen, waren groot.

Afbeelding 3: Mannen met handkar op voedseltocht.

Bron: *Nationaal Archief*, 120-0680

Meerdere mensen deden ook aan ruilhandel in de oorlog. Mevrouw Blaupot herinnerde zich dat ‘Het leven hangt voor ons van ruilen aan elkaar.’¹⁸² Door producten te ruilen, werden er toch

¹⁸⁰ Dagboekfragment van een handelsvertegenwoordiger, 48 jaar (8 juni 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 302.

¹⁸¹ Dagboekfragment van een huisvrouw, 50 jaar (4 juni 1942) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 175.

¹⁸² J. Kas, ‘Antoinetje, kom, de Tommy’s zijn er’ in *Reformatisch Dagblad* (13-3-2020) 19.

voedsel vergaard. Mevrouw Waalboer gaf bijvoorbeeld een poppenwagentje met pop weg in ruil voor een zak aardappelen van vijf kilo, omdat ze wist dat ze meer aan de aardappelen zouden hebben als gezin.¹⁸³ De moeder van meneer Treure deed ook aan ruilhandel en maakte zelf zeepjes.¹⁸⁴ Mensen die zelf iets te bieden hadden, deden ook aan ruilhandel. Boeren hadden namelijk voedsel en stonden open voor ruilhandel met andere producten. Een boerendochter schreef in 1943 dat ‘als alles goed gaat kopen we onze trouwringen tegen spek’¹⁸⁵ Meneer Brand vertelde dat zijn ouders omging met de tekorten aan kleding door hun pluimvee en konijnen te verkopen. Het was een standaard proces: rond de kersttijd verkochten ze de konijnen die ze in de tuin hadden en van deze opbrengst werden er nieuwe winterschoenen en -kleding gekocht. Hetzelfde proces vond ook plaatst rond Pasen: ze verkochten eieren en kippen, waar weer nieuw zomergoed van werd gekocht. Op deze manier gebruikte zij het voedsel dat zij ter beschikking hadden om nieuwe kleding en schoenen te kopen voor zeven kinderen.¹⁸⁶ Voedsel hing dus op veel manieren samen met de nijpende oorlogssituatie waarin Nederland verkeerde.

De oorlogssituatie maakte dat de sociale kringen kleiner werden. Het gevaar van deportatie was altijd aanwezig, waardoor de huiselijke kring belangrijker werd. Naarmate de oorlog vorderde en de tekorten groter werden gingen ook families er op uit om voedsel te verzamelen voor elkaar. Door het vragen van voedsel, ruilhandel en smokkel werd er zoveel mogelijk geprobeerd om iedereen van eten te voorzien. Naast het zoeken van eten, werd de huiselijke sfeer ook belangrijker in het dagelijkse leven omdat het iets was waar mensen nog van op aan konden in de moeizame periode.

---

¹⁸³ Interview met M. Waalboer-Glimmerveen – 48:02-48:40

¹⁸⁴ Interview met J.B. Treure – 12:20-13:00

¹⁸⁵ Dagboekfragment van een boerendochter, 22 jaar (23 februari 1943) in Sjenitzer-van Leening, *Dagboekfragmenten*, 249.

¹⁸⁶ Interview met J. Brand – 47:55 – 49:13

Conclusie:

Voedsel en oorlog lijken met elkaar verankerd, maar waarom is de Nederlandse oorlogservaring zo sterk verbonden met voedsel? Om deze vraag te beantwoorden, werden de vier hypothesen nagegaan.

De eerste hypothese was gebaseerd op het idee dat voedsel verbonden is met nationalistische gevoelens. Gabaccia en DeSoucey ontwikkelden hun theorieën met het idee dat mensen keuzes maakten in wat ze wel en niet aten. De oorlogssituatie maakte dit echter onmogelijk, maar toch speelde voedsel een belangrijke rol in Nederland. Eten werd namelijk gebruikt om 'Nederlandse' gebeurtenissen te vieren. Bijvoorbeeld het vieren van de geboorte van een nieuwe Nederlandse prinses was een reden voor een klein feestmaal. Dit komt eveneens terug in vormen van feestmaaltijden als er een slag was gewonnen door de geallieerden of door kleine protestacties, zoals het duidelijk opbinden van wortels omdat de oranje kleur voor Nederland staat.

De tweede hypothese, gebaseerd op Douglas' theorie, omschrijft een maaltijd niet alleen als een eetmoment, maar noemt het ook een sociale situatie. Dit is terug te vinden in de oorlogsjaren in Nederland: eetmomenten met de familie werden belangrijker in het dagelijks leven omdat de sociale mogelijkheden minder werden. Mensen brachten meer tijd binnenshuis door met familie en de huiselijke sfeer werd belangrijk aangezien dit het enige was waarvan men op aan kon. Families werkten bovendien samen om elkaar te voorzien van een goede maaltijd. Dit kan zijn door het ruilen van een pop voor aardappelen of het fietsen van tientallen kilometers met brood voor je broers en zusjes, maar iedereen droeg zijn steentje bij.

Uit mijn onderzoek blijkt dat mensen elkaar onderling ook aan eten hielpen, dus het gevoel van sociale eenheid ging verder dan enkel de huiselijke kring. Volgens Wintle geeft voedsel een economische status aan, maar in de oorlogstijd was dit niet het geval. Mijn derde hypothese wordt bevestigd want voedsel gaf juist aan wie er bereid waren voedsel te delen; iets dat terugkwam in alle lagen van de bevolking. De sociale samenhang van voedsel was ook belangrijk omdat dit een probleem was waar iedereen mee te maken had. In de dagboekfragmenten is dit terug te vinden, waaruit blijkt dat er een gevoel van verbroedering ontstond. De acties van de burgers kwamen op elk niveau terug, van kleine acties in de buurt tot stedelijke comités.

Tenslotte brengt 75 jaar later de collectieve herinnering nog steeds mensen samen over hun oorlogservaringen. Hierbij was de Hongerwinter tekenend voor de Nederlandse ervaring,

aangezien het in latere jaren omschreven werd als ‘een van de grootste rampen uit onze geschiedenis’¹⁸⁷. Het gebruik van ‘onze geschiedenis’ en ‘wij’ kwam veelal terug in de interview met de eigen ervaringen en het collectieve beeld dat na de oorlog bekend werd. Het gebruik van deze collectieve ‘wij’ verdween bij de geïnterviewden op het moment dat er dieper in werd gegaan op de persoonlijke ervaringen tijdens de oorlog. Het idee is dus niet dat mensen willen aanhalen hoe slecht ze het hadden omdat het oorlog was, maar dat ze zich het algemene beeld van de oorlog grotendeels eigen hebben gemaakt.

Mijn onderzoek heeft een kant van de oorlogsgeschiedenis bestudeerd waarover nog weinig geschreven is, namelijk de rol van voedsel in het dagelijks leven van de burgers. Dit verschilt van andere onderzoeken omdat ik me niet heb gericht op distributiecijfers en de rantsoeneringen. Dit deel is al ruimschoots onderzocht door onder andere historici, maar desondanks zijn er weinig tot geen bronnen te vinden over de rol van voedsel in het dagelijkse leven van de gewone burgers in de oorlog. Met behulp van dagboeken, interviews, krantenartikelen en kookboeken heb ik met dit onderzoek nieuwe inzichten kunnen geven.

Er kan geconcludeerd worden dat de oorlogservaring zo sterk verbonden is met voedsel omdat het een indringende rol speelde in het dagelijks leven. Het idee van gastrationalisme gaat op bij landen die niet bezet waren, zoals de Verenigde Staten, maar dit is niet van toepassing bij Nederland. Mijn onderzoek wijst uit dat de huiselijkheid-theorie van Douglas meer terug te vinden was in het bezette land. Voedsel werd gebruikt om een gezellige sfeer te creëren in de moeizame tijden. De kracht van het voedsel lag in de simpele rol: het bracht mensen bij elkaar. De eetcultuur speelde een grote rol in de moeilijke jaren omdat voedsel verboedert omdat de schaarste elke burger trof, jong en oud.

---

¹⁸⁷ ‘De hongerwinter: een van de grootste rampen uit onze geschiedenis’ in *Trouw* (15-12-1981)

Literatuurlijst:

- Abbenhuis, M.M., *The Art of Staying Neutral – The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam, 2006)
- Beyen, J. en van Molle, J., *Wat is mondelinge geschiedenis?* (Den Haag, 2012)
- Burnett, J., *Plenty and Want. A social history of diet in England from 1815 to the present day* (Londen, 1966)
- DeSoucey, M., ‘Gastronationalism: Food Traditions and Authenticity Politics in the European Union’, *American Sociological Review*, 75. 3. (2010) 432-455.
- Den Hartog, A.P., *Voeding als maatschappelijk verschijnsel* (Utrecht 1982)
- Di Fiore, L., ‘Heritage and food history. A Critical Assessment.’ *Food Heritage and Nationalism in Europe*. Eds. Porciani, I. (Abingdon-on-Thames, 2019) 35-50.
- Douglas, M., ‘Deciphering a Meal’ in *Daedalus* 101. 1. (1972) 61-81.
- Foray, J.L., *Visions of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands* (Cambridge, 2012)
- Gabaccia, D., *We are what we eat: ethnic food and the making of Americans* (Cambridge 1998)
- Gildea, R. *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe* (Oxford, 2006)
- Gowdy-Wygant, C., *Cultivating Victory: the Women’s Land Army and the Victory Garden movement* (Pittsburgh 2013)
- Hoving, I., Dibbits, H., en Schrover, M. (red.), “Veranderingen van eetcultuur bij migranten” in *Cultuur en migratie in Nederland. Veranderingen van het alledaagse, 1950-2000*. (Den Haag 2005) 87-89.
- De Jong, dr. L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4: mei ’40- maart ’41* (Den Haag 1972)
- Klemann, H.A.M., ‘Did the German Occupation (1940-1945) ruin Dutch Industry?’, *Contemporary European History*, 17 (2008) 457-481.

- Matless, D., *Landscape and Englishness* (Londen, 1998)
- Mooij, A., *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam, 2006)
- Van Otterloo, A.H., *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990). Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990)
- Scholliers, P., 'Meals, Food Narratives and Sentiments of Belonging in the Past and Present' in *Food, Drink and Identity: Cooking, Eating and Drinking in Europe since the Middle Ages* (2001)
- Salzman, C. 'Continuity and Change in the Culinary History of the Netherlands, 1945-1975' in *Journal of Contemporary History*, 21. 4. (1986) 605-628.
- Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht 1985)
- Trienekens, G.M.T., *Voedsel en honger in oorlogstijd, 1940-1945* (Utrecht 1995)
- Tunc, T.E., en Babic, A.A., 'Food on the home front, food on the warfront: World War II and the American Diet', *Food and Foodways*, 25 (2017) 101-106.
- Verbraak, C., *Oorlogskinderen* (Amsterdam 2020)
- Vleesenbeek, H. H., 'Meester Schraalhans. Nederlandse maatregelen inzake de primaire levensbehoefte', *Bericht van de Tweede Wereldoorlog* (1971) 2329-2330.
- Vrints, A., 'Alles is van ons' Anonieme brieven over de voedselvoorziening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog', *BMGN: Low Countries Historical Review*, 126, 3. (2011) 25-51.
- Wintle, M., 'Diet and Modernization in the Netherlands during the nineteenth and early twentieth centuries', *European Studies* 22 (2006) 63-84.
- De Zwarte, I., *De Hongerwinter* (Amsterdam 2019)

Bronnen:

Dagboeken:

Nolst-Trenité, A.S., Dagboek 8 april 1940 – 23 juli 1941

Noordzij, H.L., Dagboek 17 november 1940 – 14 september 1941 (1940-1941)

Sjenitzer-van Leening, T.J., *Dagboekfragmenten 1940-1945* (Utrecht 1954)

Interviews:

Interview met J. Brand, afgenomen op 14-1-2020

Interview met M. de Bruin-Erkelen, afgenomen op 13-10-2019

Interview met A. Janssen, afgenomen op 21-1-2020

Interview met J.B. Treure, afgenomen op 30-12-2020

Interview met J.A. Van den Herik, afgenomen op 17-1-2020

Interview met C. Van den Herik-Van den Berg, afgenomen op 17-1-2020

Interview met M. Waalboer-Glimmerveen, afgenomen op 19-10-2019

Kookboeken:

Electrische Drukkerij A. Goud, *Voorschriften en recepten voor de keuken in oorlogstijd. Wat*

elke Huisvrouw in tijd van oorlog en distributie moet weten (Den Haag 1941)

I.K.B., 'Oorlogskookboek' in *De Meulenhoff-editie. Een Algemene Bibliotheek* (Amsterdam 1918)

Lotgering-Hillebrand, R., *Onze voeding in distributietijd* (Amsterdam 1940)

De Kok, M., *Koken...Nu! Recepten voor Distributie- en Oorlogstijd* (Rotterdam, 1942)

Schute, R., *Haal het onderste uit de pan. Hoe? Dat vertelt Ria Schute* (1942)

Krantenartikelen:

Advertentie in *De Telegraaf* (23-10-1941)

‘Binnenland: crisisvarkenswet 1932’ in *De Soester* (2-11-1932)

‘Bezuinig-tips’ in *De prins der geïllustreerde bladen* (20-7-1940)

C.F.R., ‘Onze voeding in distributietijd’ in *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij* (11-12-1940)

‘De hongervinter: een van de grootste rampen uit onze geschiedenis’ in *Trouw* (15-12-1981)

Den Braber, D., ‘Zonder die tocht had ik hier niet gezeten’ in *Reformatorisch Dagblad* (11-3-2020)

‘Distributieperikelen’ in *de Telegraaf* (31-08-1941)

‘Een hooikist in gebruik bespaart gas en elektriciteit’ in *Algemeen Handelsblad* (16-12-1942)

‘Feiten’ in *Limburgsch dagblad* (18-04-1962)

‘Geen eenheidsworst! Daarom: Vleesdistributie’ in *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* (17-09-1940)

‘Gemeentelijke Volkstuinen’ in *Utrechtsche Courant* (10-02-1942)

‘Gratis Kookcursus’ in *De Volkskrant* (22-01-1941)

‘Gratis Kookcursus’ in *Vooruit* (10-02-1941)

‘Het Registreren van Volkstuinen’ in *Twentsch dagblad Turbentia en Enschedesche Courant* (22-10-1941)

‘Lezeressen helpen elkaar’ in *De prins der geïllustreerde bladen* (20-7-1940)

Kas, J., ‘Antoinetje, kom, de Tommy’s zijn er’ in *Reformatorisch Dagblad* (13-3-2020)

Kreulen, E., ‘Wat als er geen grootouders meer zijn om over de oorlog te vertellen?’ in *Trouw* (4-4-2012)

‘Oorlogsbrood is goed brood!’ in *Algemeen Handelsblad* (31-12-1940)

Potters, M, 'Kerst als lichtpuntje in de Hongerwinter' in *Algemeen Dagblad* (24-12-2019)

Van Reenen, J., 'Onderwijs ondanks de oorlog' in *Reformatorisch Dagblad* (2-5-2020)

'Tussen toen en toekomst volgt Hongerwinter' in *De waarheid* (28-07-1972)

'Uitvoering Crisis-Zuivelwet 1932' in *De grondwet* (21-06-1932)

Vogelaar, L. 'Zuster in Oorlogstijd' in *Reformatorisch Dagblad* (31-01-2020)

'Volkstuinen 1942: Eenige voorlopige aanwijzingen' in *De standaard* (20-03-1942)

'Volkstuinen' in *De Volkskrant* (19-05-1941)

'Volkstuintjes' in *De Telegraaf* (24-08-1941)

'Waarschuwing aan volksmisleiders en ophitsers tegen de nationaal-socialistische beweging in Nederland' in *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij* (09-05-1942)

'Wat de hamster doet. Een slecht voorbeeld voor de mensen' in *Arnhemsch Nieuwsblad* (14-2-1939)

'Wat gij moet weten' in *Algemeen Handelsblad* (06-12-1941)